

ԿՈՎԿԱՍԻ ՏԵՂԸ

ՎՈՂՈՎԱԿԻԹՈՒԹԵԱՆ ԳՈՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ԲԷՃ

Անգրիկական գերեզմաններում գտնուած բրոնզեայ գար-
գարուն գտօթներն առաւելագէտ 'ի նկատի առած:

Ռ. ՎԻՐԻՈՎ.

(ՆՈՒՅԻ ԼՆՐՈՆ ՈՐՈՒՆԵԱՆԻ)

ԿԵՆՍԱԿՐՈՎԱՆ ԳԹԵՐ

«Ազգագրական Հանդիսի» ներկայ համարում գետե-
ղելով Վիքիտովի վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան ազոտո
թարգմանութիւնը, ամբողջ շինք համարում այդ հռչակա-
տը գիտնականի մասին մի քանի կենտագրական տեղեկու-
թիւններ եւ հաղորդել:

Դարուս երկրորդ կիսի ամենահռչակատը գիտնական-
ներէց մէկը՝ գերմանացի Ռուդոլֆ Վիքիտովը ծնունդ է
1821 թ. հոկտեմբերի 13-ին Պոմերանիայի Շիֆելցայն
փոքրիկ քաղաքում: Բերլինի Փրիդորիս-Վիլհելմեան բժշկա-
կան ինստիտուտում 1843 թ. դասընթացն աւարտելուց յե-
տոյ, Վիքիտովը Նոյն քաղաքի Օուրտե հիանդանոցի սկզբում
աստիստենտ եւ յետոյ կառավարիչ է նշանակուում: 1847
թ. նա իրատեմք է ստանում Բերլինի համալսարանում
դասախօսելու եւ Բայնհարդ գիտնականի ընկերակցութեամբ

գրիմ

Քիմիական պրոֆեսոր

ՊՐՈՖ. Թ. ՎԻՐՇՈՎ

PROF. R. VIRCHOW

«Ազգագրական Հանդես», II. Տարի, II. Գիրք :

հրատարակում է «Archiv für Pathol. Anatomie u. Physiologie u. für klin. Medicin» հանդեսը, որ գիտնական աշխարհում մինչև վերջին տարիներս համաշխարհային հռչակ է վայելում: Այդ հանդեսում հռչակատը գիտնական Վիրխովը մեծ 200 յոդուած ունի, որոնց վերաբերում են գլխատըրապէս դարտա երկրորդ կիսի ըժշկական նորագոյն գիտերին: 1848 թ. նրան ուղարկել են Վիրին Շլեզիայում տարածուած տիֆ հիանդութեան պատճառներն ուսումնասիրելու: Նրա այդ հիանդութեան գիտնական ուսումնասիրութիւնը լոյս է տեսել իւր խմբագրութեամբ հրատարակուող «Վիրխովեան արխիւում»: Այդ ուսումնասիրութեան հետ նա նոյնպէս 1848 թ. հոգտով քաղաքական զաղափարներ է խառնել: Պրուսիայի կառավարութիւնը դէպի Վիրխովը լաւ չէր տըրամադրուած, որովհետեւ նա իւր ժամանակի ընթորմատորական շարժումներին վասնակցում էր: Նա ստիպուած էր Վիրցցուրդի համալտարանում ախտաբանական կազմախօսութեան (Pathologische Anatomie) կաֆեդրա ծնող ընրել: Այստեղ նա մեծ հռչակ ստացաւ. 1856 թ. հրաիւրոնց Բերլին կազմախօսութեան (Anatomie), ախտաբանութեան եւ հիանդատածութեան (Therapie) ուսուցչապետ: Բերլինի համալտարանում այն ժամանակից սկսած մինչև այժմս էլ դասախօսում է: 1891 թ. գիտնական աշխարհը փառատըր կերպով տունց տիեզերահռչակ այդ մեծ մարդու 70-ամնայ յորելեանը: Վիրխովն ախտաբանութեան արագին գիտնական ծառայութիւններ է մատուցել: Նա իրրել ախտաբան, կազմախօս եւ մանատանդ հիատածաբան շատ հիանդութիւնների հիատածաբանական ընախօսական պատճառներն է գտել: Իրրել մարդաբան Վիրխովը զանազան ցեղերի կազմախօսական առանմայատկութիւններն է որոշել: Նրա ամնանշանատըր աշխատութիւններն հետեւեալներն են. «Gesammelte Abhandlungen zur wissenschaftlichen Medicin» (1856), «Untersuchungen über die Entwicklung des schädelgrundes» (1857). «Die Cellularpathologie in ihrer Begründung auf. physiol. und pathol. Gewebelehre» (1858).

«Die krankhaften Geschwülste» (1863—67), «Vier Reden über Leben, und Kranksein» (1863), «Lehre von den Trichinen» (1865), «Über einige Merkmale niederer Menschenrassen» (1875), «Gräberfelder von Koban im Lande der Osseten» (1883), «Gesammte Abhandlungen aus dem Gebiete der öffentlichen Medicin und der Seuchenlehre» (1879): *Իբրեւ նշանատը մարդաբան Վերխովը մարդաբանութեան բասականին գիտնական ծառայութիւններ է մատուցել. նա միայնակ կամ ուրիշ գիտնականների ընկերակցութեամբ զանազան երկրների քննակիքների մարդաբանութիւնն է ուսումնասիրել եւ դրանց հետեւանքն իւր մի շարք մարդաբանական գրութիւններով հրատարակել: 1879 թ. Վերխովը Ելիման գիտնականի նշանատը պետոսներին է մատնակցել եւ այդ առթիւ գրել է «Zur Landeskunde der Troas» եւ «Altrojanische Gräber und Schädel»: 1888 թ. Վերխովը Ելիմանի հետ գընաց Եգիպտոս, Հապեշտան եւ Պելոպոննէս եւ այդ երկրները մարդաբանական եւ նագիտական տեսակէտից ուսումնասիրեց: Կովկասը մարդաբանական, նագիտական եւ ուրիշ կողմերից ուսումնասիրելու համար նա նոյնպէս շատ է աշխատել: Բերլինի համալսարանի գիտնականներ, Լեման եւ Վալքեմար Բեյք նոյնպէս Վերխովի յանձնարարութեամբն են Կովկասն ուսումնասիրում, որոնց մի շարք ուսումնասիրութիւնները հրատարակում են Վերխով, Բաստիանս եւ Փոս գիտնականների մատնաժողովի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Zeitschrift für Ethnologie, Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte» հանդիսում:*

Իբրեւ քաղաքական գործիչ՝ նա տոգորուած է մարդասիրական զգացմունքներով: Վերխովը հասկացաւ գիտութիւնն եւ քաղաքականութիւնն իրար հետ միացնել: Նա առողջապահութեան համար նոյնպէս շատ աշխատել է եւ մի շարք գրութիւններ է նուիրել այդ գործի օգտակար գիտութեան: Պարլամենտի անդամ եղած ժամանակն առողջապահական հարցերը նրա գլխաւոր հոգներն էին կազմում:

1856 թ. երբ Վիլխելմը Վիլհելմուրգից Բերլին վերադարձաւ, պարլամենտի անդամ ընտրուեց եւ միշտ յառաջադէմ կոստակցութեան շահերն էր պաշտպանում: Պրուսական կառավարութեան (1862—66) սէյմի նստ ունեցած խոսովութեան ժամանակ Վիլխելմն օպպոզիցիայի գլխատը առաջնորդներից մէկն էր: Նրա ամենավերջին՝ մօտ մի ամիս առաջ լոյս տեսած գիտնական աշխատութիւնը ներկայ ուսումնասիրութիւնն է, որի ազատ թարգմանութիւնն առաջարկում ենք մեր ընթերցողներին:

Լ. Ա.

Նա ահ չին ժամանակից սկսած Կովկասի և զրա հարա-
ւային գաւառների, մանաւանդ հայկական բարձրաւանդակի
հետ կապուած են մի շարք առասպելական լիջողութիւններ
և պատմութիւններ, որոնք երբեմն զիցարանական և եր-
բեմն էլ կիսա-պատմական գրուած են կրուած: Հին գրողների
աւանդութիւնները մինչև այժմ էլ մեզ վրայ ազդում են և
մենք կարծում ենք, որ Կովկասի լեռների նախապատմական
ցեղերն այնպէս ժամանակի ընթացքում մի սեպհական կու-
տուրա են ստեղծել ու զարգացրել և այդ կուլտուրան յի-
տոյ լանձնել են զէպի արեւմուտք և հիւսիս զանազա իրանց
հարեան և հեռաւոր ազգերին: Այդ երկրների հեռաւորու-
թիւնն է գլխաւոր պատճառը, որ մարդիկ մինչև այժմ էլ
այդ երկրի մասին իրանց կարծիքները հաստատում և երկար
ժամանակ պահպանում են: Միայն անցեալ դարու վերջերից
սկսած գիտնական ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ, մենք
կարողացանք այդ երկրի իսկական և նշմարիտ պատմութեան
հետ նանօթանալ: Բայց շատ անգամ անաշու քննութեան
և ուսումնասիրութեան անհրաժեշտ կարեւոր նիւթերն պա-
կասելով զգուշ հնախօյզներն անգամ ճանապարհից շեղուել
և այս երկրի մասին սխալ գաղափարներ են կազմել:

Գիտնականները վերջին ժամանակ Կովկասը գլխաւորա-
պէս երկու միմեանցից տարբեր ուղղութեամբ են ուսումնա-
սիրել: Մի կողմից գիտնականներն աշխատել են Կովկասի
ազգերի առանձնաշատկութիւնն ուսումնասիրել և զրանց ու
միւս, մանաւանդ եւրոպական ազգերի մէջ եղած ազգակ-
ցութիւնն ապացուցանել: Այդ ուսումնասիրութիւնները մար-
դարանական ճանապարհով են կատարուել: Միւս կողմից

գիտնականներն աշխատել են Կովկասի բնակիչների գեղարուեստական գործունեութիւնն և ամենից առաջ գրանց վաղ ժամանակուանից ծաղկած մետաղալին արուեստագիտութիւնն ուսումնասիրել, որոնցից այդ երկրի ներկայ քաղաքակրթութիւնն է լառաջացել: Այս վերջին ուսումնասիրութիւնները կուլտուրական-պատմական և մեծ մասամբ հնագիտական ճանապարհով են կատարել: Նրանք այդ երկու ճանապարհներով արած ուսումնասիրութիւններով կարող էին իրանց նպատակին հասնել, որովհետեւ այդ երկու ուղղութիւններումն էլ կարելի էր բնագիտական մեթոդը գործադրել, որն երաշխաւորում է գաղափարների պարզութիւնն և գիտակցութեան հաստատութիւնը:

Բայց նորագոյն հետազոտողներն նոյնպէս այդ երկու ուղղութիւններով իրանց կատարած ուսումնասիրութիւնների ժամանակ լարդութիւն չեն ունեցել: Բլումենբախն իւր մարդաբանական հաւաստի գաւառները կովկասեան ցեղերի սխառմի առաջարկով ցոյց տուեց: Բայց նրա առաջարկած սխառմը գեւ զերջնականապէս չվճռուած հնգկա-գերմանական ցեղի վարդապետութեամբ շուտով քանդուեց: Ժամանակակիցների կարծիքով կովկասցիներն արիացիներին քշել են և այդպիսով ազգերի պատմական և նախապատմական շարժումների համար բոլորովին ուրիշ, անհամեմատ մեծ մի տեսարան ստեղծել: Գործնական մարդաբանութիւնը չէ կարողացել կովկասցիներին Բլումենբախի մտքով ազատել: 1881 թ. երբ ես Օսեթների երկրում ճանապարհորդեցի, այն ցեղի երկրում, որին մի քանի գիտնականներ գերմանացիներին շատ նման մի ցեղ են համարում, ես մի բոլորովին կարճ (brachycephal) գանգ¹⁾ գտայ, որ արեւմտեան և հիւսիսային լայանի երկար (dolichocephal) գանգերի հետ չէ կարելի համեմատել: Պարոն Է. Մանգրեն և գեներալ Փոն Երքերգն²⁾ նոյնպէս այս կարճագիւթիւնը հաստատել են: Բայց ես կարող եմ աւելացնել,

¹⁾ H. Virchow, Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten. Berlin 1883, S. 4, 17.

²⁾ E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase. Paris et Lyon 1887. T. IV. Populations actuelles. p. 372.

որ ոչ թէ միայն Օսեթներն են կարճագլուխ, այլ ինչպէս ես առաջ էլ ասել եմ, շինն չէ յաղագուել Կովկասում գտնէ երկարագլուխ մի ցեղ անգամ գտնելու: Բայց ցեղերը կամ ուղղակի կարճագլուխներ են կամ երբեմն միջագլուխների խառնուրդ են երևում: 1882 թ. ես ճիշտ ապացոյցներով թաղաւորական ճեմարանում այդ բանի մասին խօսել եմ: Հայերը նոյնպէս կարճագլուխներ են. բայց նկատողութեան արժանի է այն երևոյթը, որ Կովկասի զանազան տեղերի, նոյնպէս և Օսեթիայի նախապատմական գերեզմաններում ուրիշ տեսակ, լինին զրանք երկար կամ միջին, գտնուել էլ են պատահում, որոնք աւելի արիական տիպին են համապատասխան և զրանք այն կարծիքն են հաստատում, որ ամենահին նախնական ժամանակ այնտեղ ուրիշ ցեղեր էլ էին ապրում: Իսկ մի քանի գրողների Վովկասեան տիպը նոր Կովկասցիներին է վերաբերում, որ զրանց նոյնպէս չէ համապատասխանում:

Մեզ հետոն կը տանէր, եթէ ես ալապի կարճագլուխների տիպէ հարցը ցանկանայի աւելի մանրամասն շօշափել: այդ տիպն Նւրուպայի լեռնոտ երկրներում տարածուած է: Մեր գաղափարներն համար իբրև մի ուղղակի Հետեանք չէր լինիլ, եթէ մենք իմանայինք, որ այսօրուայ Ալբանացիները, Թիբուցիներն և Եփէլցարացիներն առաւելագէս այդ տիպին են պատկանում:

Մարգալափութիւնը ցոյց է աւել, որ Վովկասեան ցեղը և արիական ցեղը գաղափարներն իրար չեն ծածկում: Այն ժամանակ մեզ հասկանալի է, թէ ժամանակակից մարգարաններն ինչո՞ւ մի առանձին Կովկասեան տիպ հաստատ չեն ընդունում. այժմ գիտնականներին միայն մի հարց է հետաքրքրում, թէ արդեօք նախապատմական ժամանակում Կովկասեան և արեւմտեան Նւրուպայի ազգերի մէջ մի որևէ ազդակցութիւն է գոյութիւն ունեցել: Այս հարցն էական նշանակութիւն կ'առանար միայն այն ժամանակ, երբ Հնագիտական գիտերը մեզ ապացոյցներ տային, որ մետաղային կուլտուրան առաջին անգամ Կովկասեան երկրներումն է ստեղ-

նուեւ և այդ երկրներէն ուրիշ տեղեր տարածուել: Ներկայումս այդ կործիքի պաշտպանութեան համար ասպարէզ են գուրս եկել ֆրանսիական զինականներից գլխաւորապէս Թըրոմսուս Լընորմանն և Ալէքսանդր Բերթրանը: Ես իմ Կորանի մասին գրած աշխատութեան մէջ այդ կործիքի հակառակ հիմքերն եմ պաշտպանել և այսօր էլ աւելի զօրեղ կերպով եմ պաշտպանում:

Իմ նրանց հակառակ հիմքերից մէկը ճշմարիտ բնագիտական է: Մեզ յայտնի ամենահին մետաղն, որ Կովկասում ամենահին մետաղային շրջանում գլխաւորապէս մշակում էին, բրոնզն էր: Անալիզներն առանց բացառութեան ցոյց են տուել, որ այդ բրոնզն անագեայ բրոնզ էր, այսինքն այնպիսի բրոնզ, որի բաղադրութիւնն այսպէս կոչուած կլասիքական խառնուրդին է համապատասխանում: Բայց իսկական Կովկասում, Փոքր Անդրկովկաս կոչուած երկար լեռնաշղթայում և հայկական բարձրաւանդակից մինչև Սև ծովի եզերքը գտնուող երկրներում նայնպէս մեծ քանակութեամբ պղնձեայ հանքեր են գտնուում: Պ. Ա. Արծրունին իմ լանձնորարարութեամբ այդ տեղերում բաւական ժամանակ բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ է կատարել, բայց այդ ուսումնասիրութիւնները բացասական հետեւանք են ունեցել: Դրա համար Կովկասեան մետաղագործների անագը պէտք է գրսից բերած համարել: Պարսկաստանը, մանաւանդ Խորասանը, ներկայացնում է իբրև առաջին ծագման տեղը:

Թէ անագը կամ սրանից պատրաստուած բրոնզը լետայ է մտել, չէ կարելի կատարեալ կերպով որոշել: Ինչպէս ես գիտեմ, մինչև այժմ գերեզմաններում միայն մի կտոր բան են գտել, որ վերլուծութեան ենթարկելով անագ է գուրս եկել: Ես գոկտօր Վալդեմար Բելքին լանձնորարարցի Անդր-Կովկասում պեղումներ տնել և նա Գանձակ նահանգի Կալաքենդ զիւղաքաղաքի մօտ մի օտի կտորած մատանի (Fussring) գտաւ, որ մաքուր անագից էր պատրաստուած: Կովկասի նախապատմական ժամանակին իշտականող գտնուած իրերն իրանց կոպիտ լատիւթիւնների շնորհիւ անագից պատրաս-

տուած են Համարում, բայց հշմարիտ քննութիւնն այդ բանը չէ ապացուցանում: Երբ ես մեծ քանակութեամբ իրեր գտայ և ցոյց առի, որ դրանք մաքուր Զարաքարից (Antimon) են պատրաստուած, այն ժամանակուանից սկսած այլ ևս Կովկասեան անագային արտեֆակտներէ մասին չեն յիշում:

Եթէ մինչև անգամ ապագայ ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ Հակառակ մեր կարծիքի Հին գերեզմաններում անագից պատրաստուած իրեր գտնուեն, այն ժամանակ մենք դրանից կարող ենք եզրակացնել, որ այդ անագն ուրիշ տեղերից է Կովկաս մտել: Կովկասում չեն կարող անագ պատրաստած լինել: Մի առժամանակ ենթադրենք, որ անագը Պարսկաստանից են Կովկաս մտցրել, բայց այդ անագը գերեզմաններում այնպէս պէտք է գրուած լինէր, ինչպէս բրոնզեայ արտեֆակտները, որոնք ինչպէս ես վաղուց ցոյց եմ տուել, առանց բացառութեան արուեստագիտական բարձր աստիճանի վրայ են կանգնած և ախ նախնական ձևերն, որոնք տեղական Հնադարգիտութեանն են վերաբերում, բոլորովին պակասում են: Մետադային արուեստագիտութիւնն այստեղ մեզ ոչ միայն կատարելագործուած է երևում, այլ և արուեստի Համեմատ որոշ և Հաստատ կազապարներով շինուած: Ի հարկէ, այդ հանգամանքը չէ բացասում, որ շատ տեղեր բրոնզ են պատրաստուած: Տարբեր ձևերով ձուլած իրեր էլ են գտել: Օրինակ Կորանում կուից պատրաստած մի երկաթյրի գաշոյն են գտել: Բացի դրանից Նովո-Ռոսսիյսկի նախապատմական մի կայարանի մօտ, որ Հիւսիսային Կովկասի արևմտեան կողմն է ընկնում, աւագաքարից պատրաստած խռռչ փորելու կացիներ, մանգաղներ, գանակներ և գաշոյներ էլ են գտել: Բայց այս վերջին տեղը թէ ի՞նչ գիւրքի և թէ ի՞նչ ձուլուած իրերի յատկութեան շնորհիւ, մեր ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակից դուրս է: Խռռչներ փորելու այդ կացիները, որոնք այստեղ նորոգուած են, ոչ Կովկասում և ոչ էլ Անգր-Կովկասում են երևացել: Բայց այնուամենայնիւ վերոյիշեալ տեղերում հարկւրաւոր բրոնզեայ ֆիրելներ են գտել:

Զնորած որ Կովկասի տմենաՀին ժամանակից մեզ Հասած ձուլած ձևերը սակաւաթիւ են, այնուամենայնիւ այնտեղի գերեզմանադաշտերը մեզ Հիմքեր են տալիս կարծելու և ընդունելու, որ այնտեղ տեղական գեղարուեստը զարգացել է, մանաւանդ մետաղային տեխնիկան: Այդ զարգացած և ծաղկած վիճակը մենք տեսնում ենք կենդանիների պատկերների վրայ: Դրանցից մեզ շատ են Հասել, մասամբ իբրև անկախ գեղարուեստական գործեր ու կախելու զարդարանքներ և մասամբ էլ շատ մամանների, գործիքների, գնձերի, ձեռքերի և Ֆիբելիների զարդարանքների: Զուլած բրոնզից պատրաստած այդ կենդանիներից շատերը գտնուել են Ալաւի Հիւսիսային և արեւմտեան կողմերում: Բացի գրանից սիբիրական ձևերը մի քանի բնորոշ լատիւթիւններ են ցոյց տալիս, մանաւանդ պատկերացրած կենդանիների տեսակների վերաբերմամբ, որոնք երկրի ֆաունայից են վերցրուած: Եթէ մենք ուշադրութեամբ նայենք սիբիրական բրոնզեայ մի տախտակի և Կովկասեան բրոնզից մի ուրիշ տախտակի վրայ, այն ժամանակ մենք պարզ կը Հասկանանք այդ երկու տախտակների տարբերութիւնը: Այդ բանը վկայում է միտաղային մի յատուկ տեխնիկա, որի սկիզբը գուցէ Փերսիկում պէտք է փնտռել: Նման կենդանիներ գտնուել են նոյնպէս Կովկասում: Բրոնզների վրայ գեղարուեստը շատ կատարելագործուած է: Մենք բրոնզների վրայ տեսնում ենք նուրբ և Հազիւ նկատելի փորագրութիւններ և վերջապէս կոպիտ քանդակած խորութիւններ և փռեր: Այս փռերը շատ անգամ գեղարուեստական կերպով գոյներով են ներկած: Այստեղ առաջին անգամ արձնապակին en champ levé է երևում:

Առարկաների ընտրութեան մէջ նոյնպէս կարելի է գեղարուեստի աստիճանաբար զարգացումը նկատել: Այստեղ մենք մարդկանց պատկերների նմանեցնում ենք տեսնում. բացի գրանից ոչ միայն ձուլած պատկերներ, կախելու իրեր, թլլ և փորագրութիւններ: Մարդկանց պատկերներն երեխայական ձևով են գուրս բերուած և այս բանը գեղարուեստագէտի ոչ վարժ լինելն է ցոյց տալիս: Այդ բանի մասին մենք յետոյ կը խօսենք:

Առ այժմ այստեղ լիշենք, որ բոյսերի նկարներ բալտ-րովին չկան: Զանազան զարգարանքների վրայ գտնուած բոյ-սերի մասերը յետագիմական բաներ են: Միայն կան հասա-րակ զմեր, երկրաչափական ֆիզուրներ և կենդանիներ՝ լրիւ գուրս բերուած մարմիններ:

Բացի զբանցից կան և շատ՝ փորագրած պատկերներով զարգարուած բրանդեայ արտեֆակտներ: Բայց հիւսիսային և հարաւային գերեզմանադաշտերի մէջ մի զարմանալի տար-բերութիւն կայ: Այդ երկու կողմերումն էլ բրանդէ նուրբ թիթեղից պատրաստուած գոտիներ են գտել, որոնց երկու ծալքերի վրայ ամրացնելու համար ծակեր են շինուած: Հիւ-սիսային կողմում գտնուած գոտիների ամենագեղեցիկ մասն՝ ամրացնելու տեղն էր, այսինքն ճարմանդը, մնացած մասը հասարակ կերպով է զարգարուած, իսկ հարաւային կողմում գտնուածներն առաջինների ճիշտ հակապատկերներն են ներ-կայացնում. այսինքն այդ գոտիների թիթեղներն երկրաչա-փական ֆիզուրներով զարգարուած էջ և ճարմանդ լուծին, այլ մի քանի՝ ամրացնելու համար շինած ծակեր: Այս երկու կուլտուրայի մօտ յարաբերութիւնը չէ կարելի գտնել: Ինչ-պէս երևում է, այս երկու կողմերում ճաշակն ու տեխնի-կան միմեանցից անկախ և տարբեր կերպով են զարգացել: Այստեղ հարց է ծագում, թէ այդ տարբերութիւնն սրտե-ղից է յառաջացել, արդեօք օտար ազգերի հետ ունեցած յա-րաբերութիւնից, թէ այդ նրանց իսկական գիւտն է:

Վորանի մասին զբաւ աշխատութեանս մէջ ես այն ժա-մանակուայ մեր ծանօթութիւնների համեմատ այդ հարցն իսկական Վովկասի, մանաւանդ զրա հիւսիսային մասի հա-մար մանրամասն շօշափել եմ: Այն ժամանակ ես մի նկատու-ղութիւն եմ արել, որ չեմ ուզում այստեղ կրկնել: Բայց այդ նկատաղութիւնից կարելի է միայն այն մասը լիշել, որ Վով-կասի հին գերեզմաններում երեսացող գիւտերն երկաթեայ շրջանի սկզբին են պատկանում, բայց միևնույն ժամանակ և բրանդէ հարստութիւնը է նկատի առնելով, պէտք է եզրա-կացնենք, որ այդ երկաթեայ շրջանի սկզբի ժամանակին է

պատկանում, կամ այդ երկու մետաղների անցողական շրջանին: Նիսյիթական շրջանին պատկանող գերեզմաններ գեռեա չեն գտնուել: Աւրեմն չէ կարելի պնդել, որ բրոնզը Կովկասում են հնարել. իսկ երբ այնտեղ գտնուած իրերն այդպիսի գրոշմուած ձևեր են ցոյց տալիս և արխայական լատկութիւններ (բառիս բուն նշանակութեամբ) չունին, այն ժամանակ մենք ստիպուած ենք սովորութեամբ և զօրծածութեամբ հաստատած մի կուլտուրա ենթադրել. սրանից հետեւում է, որ այս կուլտուրայի ծագումը Կովկասից դուրս պէտք է փնտռել. այդ կուլտուրան շատ անգամ Կարանի կուլտուրայի ազդեցութեան գրոշմն է կրում իւր վրայ, բայց այս հանգամանքը տեղական ազդեցութիւններին պէտք է վերագրել: Երբ մենք սկսում ենք այդ գիւտերը մանրամասն քննել, այն ժամանակ մեզ գրանց վրայ եղած կենդանիների ընդօրինակումն և պատկերները շփոթեցնում են:

Այդպիսով մենք այդ հին կուլտուրայի բնագիտական, մանաւանդ կենդանաբանական կողմի հետազոտութեանն ենք հասնում: Այդ գիւտերի վրայ լինչ տեսակ կենդանիներ են ներկայացրուած և գրանցից սրանք պէտք է օտար, այսինքն գրոշից ներմուծած կենդանիներ համարել: Պէտք է անկասկած ասել, որ Կարանի գիւտերի վրայ օտար կենդանիներ չկան ներկայացրած: Իսկապէս շատ զարմանալի է, որ առիւծը, որն առօրոքաբելական գեղարուեստի մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում և այնտեղի պլաստիկին է պատկանում, հին Կովկասում ամենեկին, մինչև անգամ մօտաւոր ներկայացմամբ չէ երևում: Բացի գրանցից Կովկասում ցուլերի պատկերներն այնքան աղատաստօր են, որ գրանք իրեւ բացառութիւն պէտք է համարուին, թէև այսօր Կովկասի վայրի կենդանիների հետ եղներ (Bovid) էլ են պատահում: Ով Նիւուէի կամ Միլագէտքի և միւս տեղերի մասին կազմած պատկերազարդ աշխատութիւնները թերթել է, նա ամեն ըսպէ առիւծների և ցուլերի միմեանց հետ ունեցած կառի տեսարանը նկատած կը լինի: Կովկասում այդ կենդանիների հետքն անգամ չէ գտնուել, մինչդեռ Ասորեստանի ազդեցութիւնը Կովկասի վրայ շատ զօրեղ է եղել:

Ներկայումս արևելյան Անդրկովկասում բրանդեայ մի իր են գտել, որի վրայ կարծես առիւծի մի գլուխ է շինուած: Պարոն Եմիլ Բէօսլերը Գանձակի Զիւանշէր գաւառի Առջաւոր կամ Դաւշանլի գիւղի մի մեծ կուրգանում բրանդեայ զարմանալի մի անօթ է գտել, որն ինչպէս երևում է, զարգարանքի տեղ է ծառայել: Ինչպէս պ. Ե. Բէօսլերն ասում էր, այդ անօթի չորս անկիւններում շարժուի գլուխներ կուլին: Բայց երբ ես այդ անօթն ուշադրութեամբ քննեցի, նկատեցի որ այդ առիւծները բաշ լուսինն և սրանից եղբակացրի, որ գրանք է գ առիւծներ են: Բայց այդ է գ առիւծների գլուխները չեն կարող այդքան փոքր լինել: Գրանից յետոյ ինձ Հաւանական թուեց, որ այդ գլուխները Կովկասում յաճախ պատահող լողաղներին են պատկանում: Նորերս պ. Ե. Բէօսլերն ինձ յայտնեց, որ ինքն նոյնպէս ինձ նման է կործում: Նա Ասթաւորից 10 վերստ Հեռաւորութեան վրայ գտնուող Բալուշա գիւղի մօտ նոյնպէս մի բրանդեայ պատառաքաղ գտաւ, որի վրայ շինուած գլուխները լողաղի գլխին են նման:

Սրգ՝ Կովկասեան բրանդների վրայ ներկայացրած կենդանիներն որ երկրին են պատկանում:

Կորանի կենդանիների պատկերները պարզելու ժամանակ մենք անյաղթելի մի գծաւորութեան Հանդիպեցինք և գրանցից մի քանիսը Հաստատ կերպով չէինք կարողանում որոշել: Այդ երկրի Հնագիտական գեղարուեստական աշխատութիւնների վրայ ներկայացրած կենդանիների բնագիտական յատկանիշից (Diagnose) պէտք է խոյս տայինք. ոչ թէ նրա Համար, որ աշխատաւորի կրթութիւնը կամ գեղարուեստը մի այդպիսի խնդրի Համար չէր կարող Հասած լինել, այլ որովհետեւ այն ժամանակուայ գեղարուեստագէտների նըպատակն էր ոչ թէ սովորական կենդանիներ ներկայացնել, այլ իրանց յատուկ Հնարագիտութեան կամ չկույլի՝ երևակայական կենդանիները: Կորանում յաճախ պատահող կենդանիներից մէկը մի չորքտանի է, որն իւր մի քանի նշաններով ձիուն և շատ անգամ մի գաղանի է նման: Այս տի-

որը, որին եւ ուրիշ անգամ չեմ պատահել, յովազ—ձի եմ ածուանել։ Բացի սրանից մի ուրիշ պատկեր էլ եմ տեսել, որը կենդանու նման չէ, այլ թռչունի և կաթնատու մի կենդանու խառնուածք է կազմում. դա օֆիինկո չէ։ Մի անգամ այս պատկերը կաթնատու կենդանու գլխով մի թռչուն է ներկայացնում, որի աչքի խնձորներն ակաճներ են դառնում, իսկ վերջիններից գուրս են ցցւում եղջիւրներ, իսկ մի ուրիշ անգամ այդ թռչունը թևեր չունի։ Եւ որովհետեւ մենք չենք կարող այդ երևակայական կենդանիների օրիգինալ տիպերն որոշել, դրա համար մեր ուսումնասիրութեան մէջ զբանց մասին երկար կանգ չենք առնել։ Այդ երևակայական կենդանիներից իւրաքանչիւրը յովազի և ձիու խառնուրդն է կազմում. մենք չենք կարող ընդունել, որ այդպիսի մի կենդանի ներկայացնող և հնարող գեղարուեստագէտը վերոյիշեալ երկու կենդանիների հետ էլ ծանօթ եղած լինի։ Բայց իսկապէս կարելի է ցոյց տալ, որ Կովկասին յովազն և ձին յատուկ են եղել։ Վերոյիշեալ հանգամանքից չպէտք է անպատճառ եզրակացնել, որ այդ կենդանու հնարողը մի կովկասցի է եղել, որովհետեւ կենդանական Ասիայի մի մեծ տարածութիւն էլ այդպիսի մի ֆաունա ունի։ Բայց կարելի է ասել, որ այդ կենդանիների ֆիզուրներն և երևակայական կենդանիները մի հեռու աշխարհի կուլտուրային չեն պատկանում։

Կորանի բրոնզից պատրաստած իրերից ամենից առաջ կոուելու տապարները պէտք է լինել։ Պ. Շանգորը զբանցից 7 հատ գտել է. որոնց առջևի մասը կենդանիների ֆիզուրներով է զարդարուած։ Այդ ֆիզուրների մեծամասնութիւնը յովազ—ձիու նկարագրած յատկութիւններն ունի (Պ. I. II. ֆիգ. 1—3). Միայն մէկը (Պ. I. II. ֆիգ. 4) ներկայացնում է մի մեծ եղջերու։ Գօտիների կողպէքն ի նկատի առած՝ կարելի է զբանց զարգացումն և յառաջագիժմութիւնը տեսնել։ Այդ գօտիներն երբեմն շատ մեծ և երբեմն էլ ծանր բրոնզից պատրաստուած իրեր են, որոնց վրայ իրական բազմաթիւ կենդանիներ են ներկայացրած։ Կենդանիների այդ պատկերները շատ քիչ անգամ են միմեանց յետևից և մի

շարքում ներկայացրած լինում, որպէս զի շարժողութիւն ցոյց տան. խկապէս գրանք միատեսակ բազմաթիւ կենդանիներ են, որոնք զանազան տեղերում միմեանց վրայ են թափուած: Թէև պատահում է, որ զանազան տեսակ կենդանիներ միևնոյն տարածութեան վրայ միասին են ներկայացրուած, բայց այնուամենայնիւ իւրաքանչիւր կենդանի մի առանձնութիւն է ներկայացնում: Միայն մի հատ մեծ իր, որ Կորանում զանուած հնութիւններից գերազատում է, այդ կռուելու համար շինած այն տապարն է, որն ես ինձ հետ Գերմանիա եմ բերել: Այդ տապարը բեմի վրայ մի գործողութիւն է ներկայացնում: Բոլորովին մերկ, Հերակլէսի նման մի մարդ կանգնած է բազմաթիւ օձերի մէջ: Այդ մարդն ուղում է մի սողունի վրայ նեւ արձակել. նրա ազեղը լարուած է և նեւն էլ գրած: Իսկ ինչ մարդուն է վերաբերում, նրա առանձին մասերի վրայ չենք կարող մանրամասն ուշադրութիւն դարձնել, որովհետև այդ պատկերը փոքր գէրքով է ներկայացրած: Բայց գեղարուեստագէտն այդ մարդու երեսը, մարմինը, անգամները—լեռքերն և օտներն—առանձին առանձին վերցրած լու չէ նկարել, որովհետև ուրիշ միջոցներ չէ ունեցել և գրա համար այդ պատկերի մէջ համեմատականութիւն զաղափարը բացակայում է. բայց այդ պատկերն ընդհանրապէս ասած, բուսականին յաջողուած է: Ինչպէս երևում է՝ այդ մարդը բնական և երկար մազեր ունի. նրա մազերը գէպի յետ են տանրուած: Այդ մարդու ամբողջ մարմինը փոքրիկ և բազմաթիւ փորագրութիւններով և կարճ գծերով է ծածկուած. գրանք մեզ վրայ այնպիսի ապուրուութիւն են թողնում, իբր թէ այդ մարդու ամբողջ մարմինը մազմզոտ է: Նա այդպէս եմ կործում, որովհետև կաթնատու բոլոր կենդանիների մարմինն այդպիսի գծերով ծածկուած է. բայց միևնոյն ժամանակ ընդունում եմ, որ այնպիսի գծերով փորագրութիւնն նպագային զարդարանքին (Sparrenornament) է աւելի մօտենում, որ նատուրալիստական նշանակութիւն չունի: Յամենայն գէպս այս տեսարանն ամենաբարձր բանն է, որին Կորանի

գեղարուեստն զարգարանքի զարգացողութեան մէջ հասել է։ Այս տեսարանի ներկայացումն և որս տարածութեան խնայողաբար և լաղող գործադրութիւնը ցոյց են տալիս, որ այս պատկերի հնարողը մի փորձուած աշխատաւոր է եղել, որ այս որսորդական և կռուի տեսարանը ներկայացրել է։ Այդ մարդու մերկութիւնը մեզ վրայ օտարոտի տպաւորութիւն չպէտք է թողնի. այդպիսի մերկ որսորդներ կարելի է և յառաջաւոր Կովկասի, մանաւանդ Պետաիգորսկի մօտ գտնուող անապատի քարեայ կոթողների վրայ տեսնել։

Անգր-Կովկասում, մանաւանդ հայկական բարձրաւանգակում այդ բանի էութիւնը բոլորովին ուրիշ բան է ներկայացնում։ Այստեղ բրոնզների վրայ փորագրութիւնը շատ տարածուած էր և որանց վրայ ներկայացրած գործողութիւններն իրանց վրայ իրական բնաւորութիւն էին կրում։ Առաջին մարդը, որ հայկական հին գերեզմաններից այդպիսի պատկերներով փորագրուած բրոնզներ է հաւաքել, Քալիբէի ժամանակակից թանգարանի կառավարիչ պ. Ժ. դը Մորգանն է եղել, որ Ֆրանսիական նախարարութեան լանձնարարութեամբ Ռուսա-Հայաստանի (Թիֆլիսից հարաւ գտնուող) Ելէթան-Դադի, Ախթալայի և Մուսիերիի նեկրոպոլիսները քանդել տուեց։ Նրա գտած հնութիւնների մէջ կան մի քանի, իրական գործողութիւններ ներկայացնող իրեր։ Հէնց այդ միւսնայն ժամանակն ես պ. Վալդեմար Բելլին Ռուզուֆ-Վերթովեան հիմնարկութիւնից միջոցներ տուի և նա սկսեց Գեաորէզի, Գիսկչայի և Քարամուրագի նեկրոպոլիսներում բազմաթիւ պեղումներ կատարել։ Այս գործունէութեան ժամանակ, որ 1888 թ. ամառուանից մինչև 1890 թ. վերջն տևեց, անապատի կերպով զարգարանքներով ծածկուած բրոնզների մի ահագին քանակութիւն լոյս աշխարհ եկաւ։ Այդ բրոնզների հետ կալին և այնպիսիները, որոնք իրանց գեղեցկութեամբ առաջուայ բրոնզներից գերազանցում էին։ Վերջապէս ուսուցիչ պ. Է. Րէօսլէրն անցեալ ամառ Դանձակ նահանգի Տուշի քաղաքի մօտ գտնուող Խաղալու պոստի կայարանի մօտ մի կուրգանում քարեայ մի արկղ (Steinkiste)

բաց արեց, որի մէջ մարդու մի կմտիք կար. այդ մարդու մէջքով բրոնզէ մի գօտի էր կապուած, մարդկային և կենդանական օրնամենտով: Այն տարածութիւնը, որի վրայ ընկած են այս գերեզմանները, գեռ չէ ուսումնասիրուած: Այդ տարածութիւնն իւր մէջ բազմազանութեամբ է այն լեռնային երկիրը, որ Նուրի հովտի հարաւային կողմից հասնում է մինչև Գիոկչարի ծոցը: Դրա արեւմտեան սահմանը, ինչպէս մինչև այժմ մեզ յայտնի է, լեռնային երկիր Լեւզարի կամ Լիւալխարի շրջակայքումն է ընկած, մօտաւորապէս $44^{\circ}30'$ արեւելեան երկարութեամբ և արեւելքում գրա մամեռահեռու կէտը (Շուշու մօտ) կարելի է $46^{\circ}10'$ նշանակել: Այդ նեղ բնակչութեան շատերի մէջ 100 և էլ ավելի գերեզմաններ բացուեցան: Պ. Բելքի ցանկը 276-ի հասաւ: Թէև այդ գերեզմաններն առանձին առանձին վերցրուած միմեանցից մասամբ տարբերուած են, բայց գրանց բնութագրութիւնն ընդհանրապէս միևնոյն է: Դրանք քարէ մեծ սենեակներ էին, որոնք ժայռի մեծ և տափակ քարերից էին շինուած և իրանց մէջ ամփոփուած էին բազմաթիւ մարդկանց, ձիերի և ուրիշ կենդանիների կմախքներ. այդ գերեզմաններում կային նոյնպէս մետաղային և ուրիշ տեսակ անօթներ: Բրոնզն ամէն տեղ գերեշխոյ գեր է կատարում. բայց երկաթն էլ լաճախ է պատահում: Պ. Բելքը մեծ քանակութեամբ գերեզմաններ է բաց արել, որտեղ միայն բրոնզ է գտել: Այդպէս մէջ ոսկեգեանի կտորներ էլ կային: Այս գերեզմանները բրոնզեայ շրջանին են վերագրում, բայց պէտք է տեսլ, որ գրանք բրոնզէ և երկաթի անցողական շրջանին են պատկանում: Մենք մինչև այժմ ոչ մի հիմք չունենք, որպէս զի այս թաղուած մարդկանց շրջանի ազգաբնակչութեան փոփոխութիւնն եզրակացնենք: Առ այժմ հաստատ գիտենք, որ այս գերեզմաններում գտնուած մարդիկ միևնոյն ցեղին են պատկանում և միևնոյն ժամանակ այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց գանգերի ախլի համաձայն Կովկասի այսօրուայ, ժամանակակից ազգաբնակչութիւնից տարբերուած են:

Հայկական բարձրաւանդակի կմախքները գօտի են կա-

պում գեռ in situ ներքեի փորի վրայով: Պ. ձ. դը Մոր-
գանը գրանից մեզ մի քանի պատկերներ է տուել: Նա
նայնպէս ապացուցել է, որ գոտիները միայն մարզկանց գե-
րեզմաններումն են գտնուում:

Այս 'ընդհանուր' ընտրումից յետոյ, ես գտնում եմ
մետաղային գոտիների մի քիչ մանրամասն նկարագրութեան,
որովհետեւ մեր ներկայ ուսումնասիրութեան համար մեռել-
ների թաղման ամենագլխաւոր մասն է կազմում: Այդ գո-
տիները տարբեր լայնութեան բրոնզէ թիթեղներից են շի-
նուած, որոնք շատ հարթ են: Ես չեմ կարող գրանց վրայ
մուրճերի զարկերն ընդունել: Դրանց ամենամեծ համաբններն
72—80 ս. երկարութիւն և 8—15 լայնութիւն ունին: Դը-
րանց ծայրերը կլոր են և ծակեր ունին միմեանց հետ ամ-
րացնելու համար: Այդ գոտիների բոլոր կտորները պարզ,
մոխրականալ, թուխ և կապոյտ կանաչ գոյներով ժանգ ու-
նեն: Յայտնի է, որ այս տարրերութիւնը մետաղային տար-
րեր խառնուրդիցը չէ յառաջանում, այլ հողի, ժանդոտած
քարերի և այլ գերեզմանները ներս մտնող վատաւորջ ջրե-
րի ազդեցութիւնից: Դժբաղդաբար բրոնզների մեծամասնու-
թեան քիմիական գործառնութիւնն այնքան յառաջագիժել
է, որ մետաղը շատ անգամ բաժան բաժան է եղել, այնպէս
որ շատ գերեզմաններում միայն մնացորդներ են գտել: Դը-
րանցից շատերն այնքան փոքր են, որ մարդ հեազհետէ
է սկսում գրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել: Շատ կարե-
լի է, որ այդպիսի մնացորդները գիտնականներին առաջուց
են յայտնի եղել, բայց նրանք գրանց վրայ ուշադրութիւն
չեն դարձրել: Պ. Բեւիքը ցանկութիւնս կատարել և հոգացո-
ղութեամբ այդ փոքրիկ կտորներն էլ է հաւաքել: Նա շատ
է աշխատել այդ գիւտերի փոքրիկ կտորներէ մարդկութիւնը
կազմելու: Իմ նկարիչ պ. Էմիլ Օլբրիխն այնպիսի մի սուր գի-
տաղութիւն ունի, որ երկար ժամանակ պահանջող աշխա-
տութիւնից յետոյ կարողացել է այդ գլխաւոր կտորները մի-
մեանց հետ այնպէս գատաւորել, որ մի ամբողջ պատկեր է
դուրս եկել:

Իրանց կազմութեան Համեմատ բրանդեայ գօտիներն երեք խմբերի կարելի է բաժանել:

1) Առանց զարգարանքի բուրգովին Հաբթ թիթեղներ, որոնք շատ Հագուազիւտ են:

2) Քանդակած և փորագրած զարգարանքներով թիթեղներ, որոնք աւելի երկրալափական բնաւորութիւն ունին:

3) Պատկերներով և փորագրութիւններով թիթեղներ, որոնց վրայ մարդկանց և կենդանիների պատկերներ կան:

Առաջին խմբին պատկանող եւ մի գօտի ունիմ. դա է Հաբէ կօթուած, բայց շատ լաւ պահպանուած է. այդ գօտին Կալաքենդի մի գերեզմանումն է գտնուել, որ մօտ 78 սանտ. երկարութիւն և 9 սանտ. բարձրութիւն (լայնութիւն) ունի:

Այժմ պէտք է զբաղուենք միւս երկու խմբերով: Թէև երբորդ խումբը մեզ աւելի է հետաքրքրում, բայց երկրորդ խումբն էլ մի առանձին արժէք ունի, որովհետև դրա փորագրութիւնը, նկարի նրբութիւնն և պարզութիւնը ցոյց է տալիս, որ գեղարուեստագէտն լաւ կրթութեան տէր մարդ է եղել: Կովկասի գեղարուեստի նախնական պատմութիւնը գրելու Համար այս գիւտերից կարելի է օգտուել և դրանց զարգարանքներն այդի առաջ ունենալ: III տախտակի վրայ բացի մի քանի մեծ և առանձնացած մնացորդներից, կան և այնպիսի շատ լայն գօտեայ թիթեղներ, որոնք էլի մեզ լաւ Հասած մնացորդներ են կազմում: Այդ գօտիների մեզ Հասած Ծալրերը կլոր են և զարգարուած (Համար VI, IX և XII). Միայն մի գէպքում (Համ. VIII) Ծալրերը ուղիղ կարուած են: Այդ գօտիի երկու Ծալրերի վրայ ամրացնելու Համար Ծակեր կան: Դրա լայնութեամբ գծեր կան. լայն գօտու (Համ. VII) 5 գծեր, իսկ Համ. XI-ի վրայ միայն 3 Հատ: Այդ գծերը միմեանց Համեմատութեամբ զուգահեռական են: Համար IX-ը իւր եղերքների մօտ գծեր ունի. այդ գծերն երբեմն գօտու երկու Ծալրերի վրայ միմեանց վրայ ընկած սուր անկիւններ են կազմում:

Համարեա ամեն գէպքում գծերի մեծ մասը հիւսուած

զարդարանք (Flechtornament) է կազմում։ Այդ զարդարանքներն երբեմն լայն և երբեմն էլ նեղ են լինում և ծածկուած են կէտերով։ Համար XI-ի մեղ հասած մնացորդների վրայ այդ կէտերի կարգաւորութիւնը բուսականին վայելուչ է։ Դրանց վրայ նոյնպէս օգեր են ներկայացրած, որոնք երկար, միատեսակ և կշոր են։ Աւելի նեղ գծերը սլորաձև զարդարանքի (Spiralornament) նման են և որա, հիւսուած զարդարանքից ծագումը պարզ երևում է։ Այս դասու առջևի սլորուն զարդարանքը կրկնակի, իսկ յետեւինը հասարակ շրջապատներ ունի։ Ընդհանրապէս վերայիշեալ գոտիների եզերային լայն գծերը 4 գծերից բաղկացած սլորումներ են ցոյց տալիս կամ երկու կրկնակի շրջապատներ։ Համար XI-ում մի շարք փոքրիկ կիսաշրջաններ կան, որոնց բաց կողմը գէպի գուրն է նայում։ Շատ անգամ երկու ուղիղ գծերի մէջ եղած տարածութիւնը ծածկուած է ծուռ և միմեանց հետ խաչուող գծերով (Համար VII), կամ հասարակ, ծուռ և կօր գծերով (Համ. VIII)։ Համար VII-ում երբեմն այդ տարածութիւնը մի տեսակ անկիւններով է ծածկուած կամ մի շարք միմեանց յետեւից դրուած զուգահեռական ծուռ գծերով։ Համար VIII-ը մի երկար և ուղղանկիւնանի միջին տարածութիւն ունի, որ չորս մասերի է բաժանուած։ Իւրաքանչիւր մասում գրծերով երկու կիսազնգեր կան, որոնք կէտերով ծածկուած են։ Այդ կիսազնգերը կարող են և բարձրութիւններ լինել։ VI. Համարը մի նման, բայց աւելի բարդ նկար է ներկայացնում։ Ձառազանութիւնը կայանում է միայն նրանում, որ VI. Համարի իւրաքանչիւր փոքրիկ մասի երկու կողքերումն էլ են կիսաշրջաններ նշանակած։ Դրա կիսաշրջանները նոյնպէս կէտերով ծածկուած են։ Այդ կիսաշրջանների մէջ եղած տարածութիւնը կարճ և կիսալուսնի ձևի գծերով լցուած է։ Համ. VIII-ի նկարի վրայ ներկայացրուած են մի շարք փոքրիկ սուրանկիւն եռանկիւնիներ։ Սրանց բաւորի հիմքը գէպի ներսն է ուղղուած։ Բոլոր սուրանկիւն եռանկիւնները կէտերով են ծածկուած։ Դրանց գագաթները հասնում են մինչև շրջապատող գիծը։ Այդ սուրանկիւն եռան-

կիւնիներն երկու շրջապատող գծեր ունին: Երկու սուրան-
կիւն եռանկյանիների մէջ եղած իւրաքանչիւր տարածութիւնն
էլ մի սուրանկիւն եռանկիւնի է կազմում: Այդ եռանկիւ-
նին նոյնպէս երկու շրջապատող գծերի մէջ է ընկած: VII
Համարում եռանկիւնիների փոխանակ կոպիտ և ծուռ ճան-
կեր կան, որոնց ներսը կէտերով է լցւում: Այդ ճանկերի
հիմքը շրջապատող գծի վրայ է ընկած, իսկ միւս շրջապա-
տող գծին մատենում են այդ ճանկերի միշտ գէպի ձախ կոր
ծայրերը: Այդ բանն ուշորուն զարգարանքի սկիզբն է ցոյց
առնում: VIII և IX Համարների սուրանկիւն եռանկիւնիները
խաշաձև, զուգահեռական և թեք գծերով են ծածկուած:

XII Համարի մնացորդների զարգարանքը շատ գեղա-
րուեստական է: Ինչպէս ստորը երևում է, այդ մնացորդնե-
րը միմեանց են պատկանում: Այդ նկարի եզրի մաս զանազ
կէտերի երկու շարքում երկար օղակներով մի հիւսուած
զարգարանք է ներկայացրուած: Այստեղ կան երկու կրկնակի
շրջապատող մատանիներ, որոնցից իւրաքանչիւրը շրջապա-
տում է կէտերով: Այդ մատանիները շրջապատող երկու
գծերի մէջ թեք գծեր կան, որոնք ներսում նուրբ եռան-
կիւնիներ են կազմում: Յետոյ գէպի գուրս է ընկած մի հիւ-
սուած զարգարանք, որ մի մեծ մատանու ձև ունի: Այդ
մնացորդը O տառին է նման և ինչպէս երևում է՝ այդ մա-
սը զօտին ամբողջնելու տեղն է: Այդ զարգարանքների մնա-
ցած մասերը երկրորդ մնացորդի վրայ կարելի է նկատել:

X Համարի մնացորդների զարգարանքը չէ կարելի
հաստատ որոշել, որովհետև այդ մնացորդներից ոչ մէկը մեզ
ամբողջովին չէ հասել: Դրանցից երկուսի վրայ նայողը աւա-
զի ժամացոյցի նման մի պատկեր է նկատում: Երկու, իրանց
ծայրերով միմեանց վրայ գրւում կաներ, որոնք գրոյից շատ
ուղիղ գծերով են շրջապատուած, իսկ ներսից կոր գծերով
սահմանուած: Այս պատկերների անկիւններից երբեմն գե-
րաններ են գուրս գալիս, որոնց մէջ կրկին թեք գծեր կան:

Ինչպէս երևում է, այս բոլոր նկարներն ազատ ձևաքի
արգիւնք են և փարագրութիւններով զարգարուած: Դրանք

այնքան քնքայլ են, որ միայն ծուռ լուսաւորութեան ժամանակ կտրող են պարզ նկատուել: Առհասարակ գրանք մեզ վրայ լուս. և կանոնաւոր տալաւորութիւն են թողնում:

Կովկասեան միւս գերեզմանադաշտերի բրոնզների վրայ երբեմն կաղապարներ են գտնուում: Մուսիբերիւմ բրոնզեայ թիթեղ ունեցող երկաթէ մի գաշայն են գտել, որ 11 տարբեր մասի է բաժանուած, գրանցից եօթը սուրանկիւն և մէջը կէտեր պարուեակող եռանկիւնիներ ունին, իսկ մնացած չորսը ծուռ և ներսում նայնպէս կէտեր բաժանդակող ճանկեր (Voluten): Սագակչոյում գտնուած բրոնզեայ մի նեղ խոզովակի շրջապատում են 6 շարք սուրանկիւն եռանկիւնիներ. այդ խոզովակի ծայրերը միմեանց հետ խաչւող գծերով ծածկուած են: Եւլթան-Դաղի ոսկրեայ մի ստնր ամբողջովին ծածկուած է խաչւող գծերով:

Կորանի տապարների վրայ մենք զարգարուած եռանկիւնիներ ենք տեսնում. այդ եռանկիւնիները բացի գրանցից խաչւող գծերով և ծպեղեայ զարգարանքով ծածկուած են: Դեփների կողպէքների եզերային և կենդրոնական գծերի վրայով խաչւող և կոր գծեր են անցնում: Մեծ կամարաւոր Փիրելիների յաճախ երկար կապեր կան, որոնք կոր գծերով և ծպեղեայ զարգարանքով ծածկուած են: Դրանք նայնպէս բաժանուած են մասերի, որոնց վրայով խաչւող գծեր են ներկայացրած: Մանր բրոնզների վրայ կէտերի շարքեր հագիւ են պատահում: Բայց Վրաստանի Դորի քաղաքի բրոնզների վրայ այդ կէտերի շարքերին կարելի է պատահել:

Հիւսուած զարդարանքի բանը բաւարովին ուրիշ է: Այդ զարդարանքը ոչ միայն վերոյիշեալ, այլ և Կալաքենդի բրոնզների վրայ կարելի է նկատել: Կալաքենդի բրոնզների մասին մենք յետոյ կը խօսենք: Մուսիբերիի գոթիներն աղեղնաձև եռանկիւնիների փախանակ իրանց վրայ կոճակների նման պատկերներ և նուրբ կէտեր են կրում, գրանք նայնպէս կապեր ունին, որոնք ոլորուն գծերից են բարդուած:

Կաւէ անօթների վրայ համարեա բացակայում է հիւսուած զարդարանքը: Բայց գրանց վրայ պատկերացրած ե-

առնկիւնները շատ գեղեցիկ և կանոնաւոր են և զբաւում են մեր ուշադրութիւնը: Կովկասի նախնական պատմութեան հիմնագիր Ֆրեդրիխ Բայերնը ասում է, որ Ռեգիկին Լագերի կաւէ անօթների վրայ շատ անգամ եռանկիւններ և պիւրամիդներ կան պատկերացրած: Կաւէ այդ անօթներն առաջին անգամ Անգր-Կովկասի ստփորակիր գերեզմաններումն են գտել: Բայերնի կարծիքով սեպանե գիրն այդպիսի եռանկիւնուց է ծագել, իսկ այդ եռանկիւնները նետի ծայրերի ձևի նման են: Այդ գիտնականը գէտի հիւսիս մինչև Սևանայ լիճն այդ սեպանե գրերին հետևել է: Այդպիսի օրինակի տեղ են ծառայում Սամթհաւայի ներքևի մասի կաւէ ամանները: Հայկական բարձրաւանգակի համար պարոն դը Մորգանը գրանց նման բազմաթիւ ամանների պատկերներ է նկարել: Նա այդ ամանները գտել է Սագաղւայի, Եւլթան-Դաղի և Մուսիերի գերեզմանադաշտերում: Թէ այդ եռանկիւնների և թէ ուրիշ ամանների զարդարանքների միջին տարածութեան մէջ գեղարուեստական ճաշակով կոր գծեր (lignes disposées quatrille) կան: Պատահամբ գտնուում են նոյնպէս և այնպիսի կժեր, որոնք հորիզոնական գծերով մասերի են բաժանուած: Խաչագիր գծերն ամենից առաջ կարող են աւելի կակուղ կաւէ ամանների վրայ գործադրուել: Այդպիսի գծեր նոյնպէս գտնուում են և կենդանիների պատկերների վրայ, որոնց մասին չուտով պէտք է խօսենք:

Այստեղ այժմ պէտք է խօսենք գրախաչին ամրութեան (Paradiesfestung) մօտ գտնուած մի գերեզմանի գտնութիւթեզի (№ 48) մասին, որ բարբոտին առանձնայատուկ զարդարանք ունի և մեծ մասամբ մեղ է հասել (Համ. XIV): Այդ թիթեղը համեմատաբար աւելի նեղ է (58mm), սրա երկու ծայրերը կլոր են և խաչանշիւրի վրայ մի ծակ կայ: Գտնութիւթեզի արտաքին կողմը նուրբ կերպով լցվում է: Այդ թիթեղն իւր երկայնութեան տարածութեամբ եզերային մի գիծ ունի, որ կրկնակի շարքով մեծ, հարթ և գրոշ մուած ռապամներով է ծածկուած: Շատ անգամ այդ տարածութեան միջին մասում փոքրիկ և կլոր ծակեր են գտնը-

ւում, որոնք զոյգ զոյգ են դասաւորուած. բացի գրանցից այդանդ կան նոյնպէս ուրիշ ձևի ծակեր: Ըստ երևութին այդ ծակերը ծառայում են դռիները կաշուէ կամ բրդէ մի բանի հետ ամրացնելու համար: Եղբայրն տարածութեան միւս իւրաքանչիւր կողմում (վերև և ներքև) մի շարք խիտ կերպով պատկերացրած սուրանկիւն եռանկիւնիներ կան, որոնց հիմքերը միմեանց դալում են: Իւրաքանչիւր եռանկիւնի տինպէս է ներկայացրած, որ հիմքի գծի վրայ մի ուրիշ փոքրիկ եռանկիւնի էլ է գրուած:

Դրախտի ամրութեան մօտ մի գերեզմանում (Ն՞ 39) ես բրոնզեայ մի ծանր մատանի գտայ, որ 2 սանտիմետր լայնութիւն ունի. այդ մատանին (Պատ. I) կլոր մի բացուածք ունի, որի կողքին մի կենդանու գլուխ է նստած. այդ կենդանու գլուխը շան գլխի նման է, զրա ականջները կախ են ընկած. այդ կենդանու միւս մանրամասնութիւնները չենք կարողանում որոշել: Սկզբում ես կարծեցի, թէ այդ մատանին գուցէ մի գոռու փականք է, բայց յետոյ կասկածեցի, որովհետև մի գոռի մի այգայիսի մեծ ծակ չէ կարող ունենալ, որով կարողանաւ այդ կենդանու գլուխն անցնել: Այս գերեզմանում գտնուած գոռու թիթեղի իւրաքանչիւր ծայրի վրայ փոքրիկ ծաւալով մի ծակ ենք նկատում, որ կենդանու գլխին չէ համապատասխանում: Այս թիթեղը 65° 5 երկարութիւն և 5° լայնութիւն ունի: Դէպի ծայրերն այդ թիթեղը հետզհետէ նեղանում է: Այդ թիթեղի վրայ է հիւսուած գծեր կան. գրանցից երկու ներքին գծերի մէջ մի հինգերորդ գծի թույլ և ճնշուած հետքեր են երևում: Այդ գիծը մեզ վրայ այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, իբր թէ այդ պատկերը մամուլի ճնշումից լաւաջացած լինի: Դրախտի ամրութեան մօտ մի ուրիշ բրոնզէ մատանի էլ են գտել, որ առաջին նման կախելու համար շինուած կեռ բան չունի: Այդ մատանու մի մասն ուրիշ տեսակ է կազմուած: Դրա գլուխն ուրիշ տեսակ է շինուած և իւրաքանչիւր կողմում մի փոքրիկ կլոր բացուածք ունի. այդ բանն ականջի է նմանում: Դլուխն ուղղանկիւնի է և գրուած է

վզի վրայ. գլխի ստորին մասը տափակ կերպով կտրուած է: Վերոյիշեալ կասկածներն այս մասանունն էլ են վերաբերում: Ինչ ծանօթ իրերից այս երկու հետախուզները մեծ մասամբ աղեղալարերին են նման:

Այժմ մեզ մնում է խօսելու դռնէ այն թիթեղների մասին, որոնց վրայ մարդկանց և կենդանիների պատկերներ կան փորագրուած: Որովհետեւ դրանք դասախօսութեանս գլխաւոր խնդիրն են կազմում և դրանցից միայն 4 հատ ունիմ, դրա համար ես աւելի լաւ եմ համարում գրանք առ այժմ առանձին առանձին նկարագրել, իսկ յետոյ միւս ոչ շատ յայտնի գիւտերը դրանց հետ միացնել և ընդհանուր նկատողութիւններ անել:

ԿԵՐՈՐ 1. (1 ՏԵՌՏԵՐՈՒ ՎՐԵՑ ՆԵՍ ՄԵՆՏԻՔԵՆՈՐԵ ԿՆԵՐՈՐՈՒՄ):

Այս կտորը պարունակէ Բելքն է գտել և ինչ հասցրել, դա զանազան աւելի մանր կտորների է բաժանուել և վառ եղանակից վնասուել: Այդ կտորները աւելի մանր մնացորդներ են դարձել. բայց իմ նկարիչ պարուն է. Ոյրիխն այդ մանր կտորները միմեանց հետ այնպէս լաւ դասաւորել, միացրել և բարդել է, որ այդ թիթեղը մեզ վրայ ամբողջի և առաջուայ ապաւորութիւնն է թողնում: Դռնէ այս թիթեղը վազող եղջերուների մի շարքի տեսարանն է ներկայացնում:

Այդ կենդանիներից ոմանք երբեմն ծանրակշիռ տարբերութիւններ են ցոյց տալիս. այս հանգամանքը գեղարուեստագէտի անհատականացման առանձին ընդունակութիւնն է ցոյց տալիս. բայց այդ բոլոր կենդանիների գլխաւոր յատկանիշները զրկելէ միևնոյն են: Այս հանգամանքներն ի նկատի առնելով, պէտք է ենթադրենք, որ գեղարուեստագէտն ուսումնարանական կրթութիւն է ստացել: Այդ եղջերուների մարմիններն երկար են և դրանց ամենազարգացած մասերը կրծքի և վզի կողմերն են կազմում, այն ինչ մարմինների յատկ մասն հեռզհետէ աւելի բարականում է: Որովհետեւ այդ կենդանիներն արագ վազում և ցատկում են, դրա համար նրանց մարմնի յատկ մասն աւելի բարձր է, իսկ առ-

ընկնն աւելի ցածր. դրանց յետեւի ոտները հողին կամ բուս-
 բուսական կամ միայն մասամբ են գերազանցում, այն ինչ կրճիւրներն
 աւելի ցածր են ընկած և առջևի ոտները հողին շատ թե-
 քիչ մասնաշրջան են: Դրանց վզերը՝ բարձր, քիչ յետ ընկած,
 շատ լայն և զօրեղ են, գլուխները փոքր, աչքերը մեծ և կը-
 լոր, գնչերը բարակ և երկար, իսկ եղջիւրները զօրեղ: Դրանց
 աչքերը մի մեծ արտաքին օղակի մէջ են, ուր աչքի խնձորին
 է համապատասխան. աչքի խնձորի մէջ մի ներքին փոքրիկ
 օղակ էլ կայ, որ, ինչպէս երևում է, Իրիսն է ցոյց ապրիս:
 Դնչերը բնականից դուրս իրանց հիմնական մասում աւելի
 նեղ են և քանի երկարանում, այնքան էլ լայնանում են:
 Մի խոսքով դրանք ձուր կերպարանք ունին:

Մի քանի կենդանիների գնչի հիմնական տեղում մի
 դուրս ցցուած մաս էլ կայ, որ կրկնաճանկի կերպարանք ու-
 նի: Այդ դուրս ցցուած մասն իւր գիրքով ներքնակալին է
 համապատասխանում. բայց այս համեմատութիւնն այն ժա-
 մանակ միայն տեղին կը լինէր, եթէ ընդունէինք, որ այս
 կենդանիները բերանները բաց էին պահում, որ վազելու
 սաստկութեան ժամանակ շատ հաւանական է: Մի այդպիսի
 դուրս ցցուած մաս էլ շատ անգամ առջևի ոտների յետեւի
 մասումն է պատահում, որտեղ սովորաբար վեղի յօդն է ընկ-
 նում: Այդ դուրս ցցուած մասը բուս է և այդ միւնայն բա-
 նը յետին ոտների վրայ էլ է նշանակուած: Դրանց ոտներն
 աւհասարակ երկար են. ոտների հեռաւոր մասերն աւելի
 բարակ են, իսկ մօտաւոր մասերն աւելի զօրեղ: Սմբակները
 շատ զօրեղ են և ուղիղ կամ կոր հիմք ունին. դրանց վրայ
 բաժանմունքներ չենք նկատում, այնպէս որ դրանք ձիւ-
 սմբակներին են աւելի նման: Բարձրն ու նստատեղին բոլո-
 բովին կար են: Կարն և կոր ուղղութիւն ունեցող ազին
 այդ կենդանիների արտաքին տեսքն է լրացնում:

Դրանց մարմնի ամբողջ մակերևութը կարն գծերով և
 կէտերով ծածկուած է, որոնք մազերն են ցոյց ապրիս: Այդ
 կենդանիների ընչին ասքանութիւն բռնող մասերն, որ, ազին,
 մարմնի ծայրի անգամները, գունչն և եղջիւրը կէտերով կամ

բալորովին կարճ, գրեթե կետանման գծերով են ծածկուած. բայց իրանն և բարձերն աւելի երկար գծեր ունին, որոնք կենդանու մարմնի աւելի շատ մազմազոտ մասերն են ցոյց տալիս: Այդ գծերի ուղղութիւնը տարբեր է, այնպէս որ 4—5 և շատ անգամ մարմնի աւելի շատ մասերը (զիզ, առջևի սրունքներ, փորձք, փոր և երկվամուկ) միմեանցից բաժանուած են երևում: Մազերի բնական ուղղութիւնն ախտեղ ընտրած ուղղութեանն չէ համապատասխանում: Բայց այնուամենայնիւ այդ թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիներն ազդեցիկ և բնական կերպարանք ունին:

Եղջիւրների ներկայացումը շատ զարմանալի է: Առաջին հայեացքից մենք նկատում ենք այդ եղջերուների երկու տարբեր տեսակները, որոնց մասին ամենեւին չպէտք է կասկածել: Թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիների ամբողջ շարքը խմբերի է բաժանուած, որոնցից իւրաքանչիւրն 3 կենդանուց է բաղկացած: Այս կենդանիներից յետևի երկուսն ազնիւ եղջերուի (*Servus elaphus*) սովորական եղջիւրներն ունին, իսկ երրորդ կամ առջևի կենդանին գէպի յետ ընկած եղջիւր ունի: Այս ձևով բոլոր կենդանիները կարելի է 5 խմբի բաժանել, որոնցից իւրաքանչիւրն 3 կենդանի ունի: Այդ կենդանիները միմեանց յետևից արագ և ցատկելով վազում են: Շատ կարելի է, որ այդ թիթեղի վրայ առաջ շատ կենդանիներ են եղել ներկայացրած: Այդ թիթեղի ազնիւ եղջերուներն երկար և բարակ եղջիւրներ ունին, որոնք 4—7 չիւզերից են բաղկացած: Եթէ փորագրելու տարածութիւնն աւելի մեծ է եղել, այն ժամանակ եղջիւրի բունն աւելի երկարացրել են: Մանուածդ զօտու թիթեղի միջին մասում ներկայացրած եղջերուի 7 չիւզ ունեցող եղջիւրներն աւելի յետև են ընկած: Եղջիւրների բները հասարակ չեն, այլ գրբանջ չիւզերի հիմքի մօտ մի տեսակ բաժանումն է նկատում, ինչպէս մի բոյսի բաժանուած բները: Իւրաքանչիւր եղջերուի չիւզը մի կլոր մաս ունի: Բայց թէ բներն և թէ չիւզերն այնքան բարակ են, որ գծերի միայն մի շարք կարող են իլանց մէջ պարունակել: Բոլոր չիւզերը գէպի

գուրսն են ուղղուած, գրանցից շատերի ծալքը ճանկանման թեքութիւն ունի:

Երկրորդ տեսակ եղջիւրների բանը բոլորովին ուրիշ է. գրանք նայնպէս երկար են, բայց մասամբ աւելի զօրեղ, քան աղնիւ եղջերուների եղջիւրները: Դրանց բոլորի բները հասարակ, ուղիղ և հաստ են, այնպէս որ գրանք կէտերի փոխանակ, կոր գծերով կարող էին ծածկուիլ: Այս բների վրայ ընկած են լայն, բայց համեմատաբար աւելի կարճ ճիւղեր, որոնք գօտիների կապերի և ամանների եռանկիւնիների նման եռանկիւնիներ են կազմում: Վերջիներէս լայն հիմքերը գէպի ներսն են ընկած, իսկ սուր ծալքերը մեծ մասամբ գէպի դուրս: Այդ եռանկիւնիների սուր ծալքերն երբեմն էլ գէպի ներս են ուղղուած: Բայց պէտք է ասել, որ զգուրս և ճներս որոշումները միայն միևնոյն բների համար են հաստատ, որոնք երկու կողմիցն էլ ճիւղեր ունին: Միւսների ուղղութիւնը չէ կարելի որոշել, որովհետև զեղարուեստագէտն երկու բների հետ էլ միևնոյն մտքով է վարուել, այնպէս որ ճիւղերը բոլորովին գէպի միևնոյն կողմքն են ուղղուած: Մի բնի ճիւղերի թիւը 11-ի է հասնում: Ճիւղերի մակերեսովը կէտերով խիտ կերպով ծածկուած է: Մի քանիսների վրայ 25—40 շարք կէտեր կան:

Մի եղջերու, որի առջևի մասը կորել է, երկար և հաստ ազի ունի. այդ հանգամանքը բոլորովին մի առանձնալատուկ բան է: Այդ ազին 25^{mm} երկար է. գրա հիմքի հաստութիւնը 5^{mm} է. բայց սովորական ազիները հազիւ 3^{mm} երկար են, որոնց հիմքի հաստութիւնն 3^{mm} է և իրանց ծալքերով գէպի լստ են ծուռւած: Գօտու միջին մասը բացի մի քանի կենդանիների պատկերներից, մի քանի զարգարանքներ էլ է պարունակում: Այդտեղ կան լայն հիմքով եռանկիւնիներ և ճանկանման ծուռւած ծալքեր: Այդպիսի երեք ճանկեր գօտու թիթեղի ձախ ծալքի վրայ են գտնւում, որտեղ վաղուց կենդանիների շարքը զազարում է: Դրանցից ամենամեծը վերևի եզրից կախուած է: Հէնց այնտեղ, որտեղ լայն ճիւղեր ունեցող եղջերուի երկար ազին վերջանում

է, իսկ միւս վեցը թիթեղի ներքեի եզրի մօտ են, Թուերին նշանակութիւն չպէտք է տալ, որովհետեւ ներքեի եզրը բոլորովին վերաւորուած է, Բոլորը խիտ կերպով կարճ և լաճախ գրեթէ կէտանման գծերով ծածկուած են:

Բոլորովին զարմանալի է մի նկար, որ լայն ճիւղեր ունեցող եղջերուի եղջիւրի վերջումն է ներկայացրած. այդ նկարն եւ արեգակի պատկերի տեղն եմ ընդունում:

Մի օղակի 8 շառաւիղները գէպի օղակի շրջագիծն են վազում, ինչպէս մի անիւի 7 շառաւիղները: Այս ֆիգուրի բոլոր գծերը կէտերի շարքերից են բաղկացած:

Այժմ մենք անցնենք եզրների բովանդակութեան, որ շատ լայն, բարդ և գեղեցիկ է ներկայացրած. եղջերուների շարքի շուրջը դառնում է մի զօրեղ և կրկնակի շրջապատ և թեք գծեր բովանդակող եզր: Յետոյ գալիս է բոլորովին լայն մի տարածութիւն, որի մէջ երեք շարք ուրուսն զարգարանքներ միմեանց հետ այնպէս են միացած, որ զբանցից միջինը գէպի աջ, իսկ միւս երկուսը գէպի ձախ են ուղղուած (վազող շուն): Դրա վրայ առաջնի նման նոր գծերով ծածկուած մի եզր է գտնուում, իսկ վերջինիս վրայ էլ մի շարք մեծ և ներսը կէտերով լցուած ճանկեռանկիւնիներ (voluten), որոնց բոլոր ճանկերը գէպի ձախ կողմն են ուղղուած: Այս ճանկերի շարքում, գոտու թիթեղի իւրաքանչիւր ծալքում 3 մեծ և կլոր ծակեր են շինուած, որոնք գոտու ճարձանների տեղ են ծառայում: Այստեղ վերջացնում ենք մեր գտած զարմանալի կտորի նկարագրութիւնը: Այդ կտորի վրայ բացի կենդանական, երկրաչափական զարգարանքներից և տեղային կարգաւորութիւնից, ոչ մի բուսական ներկայացման հետք չէ գտնուում: Եղջերների տարածութիւնների ճանկերի եռանկիւնիների մօտ ուրուսն զարգալանքներ էլ կան ներկայացրած, որ նոյնպէս ուրիշ գերեզմանադաշտերի գոտէ թիթեղների վրայ էլ է գտնուում. որինակի համար III համարի գոտու և կրճի մեծ թիթեղների և բրնձնեղի վրայ, բայց այդ զարգարանքները միայն երկրաչափական կերպով զարգարուած գոտիների վրայ խառն զբութեան մէջ են գտնուում:

Թեթեղի միջին տարածութեան վրայ ներկայացրած են ցըրուած ճանկեր և բացի գրանցից արեգակնային անիւ. այդ բաները գեղարուեստագէտներն ուսումնարանական կըթուլեան շնորհիւ են ձեռք բերել և այս հանգամանքը գեղարուեստի զարգացման բարձր աստիճանն է ցոյց տալիս:

Բայց եղջերուների երկու միմեանցից տարբեր տեսակի ներկայացման մէջ մի ճշմարիտ զազանիք կայ: Որ այս տեսակների տարբերութեան համար գեղարուեստագէտը մի դիտաւորութիւն է ունեցել, այդ ես առաջ էլ փորձել եմ նկարագրել:

Եթէ մի կենդանու ագին դէպի յետ է ընկած կամ մի քանի եղջերուների բներն երկար են, այն ժամանակ պէտք է ենթադրենք, որ գեղարուեստագէտը տարածութեան համեմատ է այգպէս արել. բայց վաղուց կենդանիների շարքի կանոնաւոր փոփոխութեան հակառակ է այս հասկացողութիւնը: Գեղարուեստագէտն այդ պատկերը նկարելուց առաջ այդ հանգամանքն 'ի նկատի պէտք է առնել: Կարելի է նայնպէս ընդունել, որ գեղարուեստագէտը գրանով կամեցել է իւր *Cervus elaphus* կենդանիների շարքում փոփոխութիւն մտցընել: Բայց մի այգպիսի եզրակացութիւն չէ կարող ուղիղ լինել: Եղջերուների մի այնպիսի տեսակ կամ ցեղ չկայ, որ այդ կազմութեան համապատասխանէր:

Յայտնի է, որ մեր ագնիւ եղջերուների եղջերուների կազմութիւնը փոփոխական է. այդ եղջերւը կենդանու հասակից և զանազան դէպքերից ազգւում է: Մի այնպիսի յայտնի գիտնական, ինչպէս ֆոն գեր Բորն է, կարծում էր, որ իւր հայրենիքի, միջին Օդերի մօտ, ագնիւ եղջերուներն իրանց եղջերուների ձևի համեմատ կարելի է երկու ցեղերի (*Rasse*) բաժանել: Առաջին ցեղի բները միմեանցից շատ հեռու են, երկար ծայրեր ունին և նայնպէս մի գեղեցիկ պտակ, որ յառախ թիականման է: Միւս ցեղն ունի երկար, բազմաթիւ ժանիքներով բներ, որոնք միմեանց մօտ են գտնուում և բոլորովին պտակ չունին: Մենք չենք կարող մեր գոտու թիթեղի վրայ ներկայացրած եղջերուներն երկու այգպիսի տեսակ-

ներքի բաժանել, որովհետեւ այդտեղ ներկայացրած պատկերները մեզ չեն կարող պաշտպանել:

Այդ անկանան կազմութիւնն ոչ միայն բների փոքրիկ քանակութեանն է վերաբերում, այլ և ճիւղերի ձևին, որոնք բոլորովին տարբեր են: Որովհետեւ փոխանակ ազնիւ եղջերուների բարակ, ծուռ և կլոր գուրս ցցուած մասերի, լայն, ուղիղ, հարթ և սուր թերթեր են նշանակուած: Այս թերթերի կերպաբանքը լիջեցնում է եղջերուների այն խումբը, որոնց եղջիւրներն աւելի թիականման մասեր կազմելու հակումն ունին, այսինքն էլ—այժեամ, Արամազդի եղն, արագընթաց և հսկայական եղջերուներ: Այս բոլոր տեսակների ճիւղերի և ժանիքների թիակի կազմութիւնը մեծ մասամբ ամբողջ եղջիւրի վերջումն է կենդանանում, որտեղ մենք մեր պատկերներում միայն հասարակ սրածալրեր ենք տեսնում: Ազնիւ եղջերուներն աւելի Cervid կենդանիներին են նմանութիւն ցոյց տալիս: Ինչ անկարելի է թուում մեր պատկերների վրայ ներկայացրած լայն ճիւղեր ունեցող կենդանիներն այս տեսակներից մէկին լանկացնել, չնայելով, որ հայկական ֆաունայում այդ կենդանիներից շատերը չկան: Պարոն ֆոն Մարաէնան իւր ժամանակի իմ Կորանի մասին գրած աշխատութիւնից Կովկասի մեծ և լայնի կաթնասու կենդանիների ժողովածուն է կազմել: Նրա հաւաքածուի համեմատ հարաւային Կովկասում բացի ազնիւ եղջերուից էլ-այժեամ էլ է պատահում: Ելիսփաղն Արամազդի եղն իսկական Կովկասի համար է ներկայացնում: Հարկաւոր է այստեղ նկատել, որ եւ եւրոպական բոլոր ժողովածուները շատ եմ բրբրել և Megaceros կենդանու ոչ մի հետքն այն տեղերում, նոյնպէս և Պարսկաստանում չեմ գտել, այսինքն այդ կենդանին ոչ առաջ է այնտեղ եղել և ոչ էլ այժմ կայ: զոնէ այդպէս է հաւանական:

Արեւելքի մեծադի գեղարուեստագէտներն այն եղջերուներին, որոնց թիակի կազմութիւնը բնորոշ է, բոլորովին ուրիշ տեսակ են պատկերացրել: Յիշենք այստեղ ընկած Արամազդի մի եղնի այն մեծ պատկերը, որ նկարուած է մի մեծ

ուսկեայ թերթի վրայ և որ Պալատաւ նահանգի Ռոմինի մօտ գտնուող մի մեն կուրգանումն են գտել: Դրա պատկերը գրաֆ Ալէքսեո Բորրինսկին իւր գեղեցիկ հնագիտական աշխատութեան մէջ գետեղել է:

Այդ կենդանու եղջիւրի երկար բունը Կալաքենդի եղջերուների եղջիւրների բներին նման է: Դրա բունը միւսնայն ժամանակ բաժան բաժան է, որովհետեւ իւրաքանչիւր մասը կեռ ճիւղի է փոխուում: Բնի վերջում քիչ լայն թիակն է տարածուում, որից 5 ծուռ, երկար և սուր ճիւղեր են գուրս դալիս: Այսպիսի մի ներկայացումն ամենաթեթեւ նմանութիւն անգամ չունի մեր լայն ճիւղերով եղջիւրներին, բայց այդ բանը բոլորովին լիջեցնում է լաճախ à jour Սիբիրի բրոնզների վրայ ներկայացրած Արամազդի եղան ֆիգուրներին: Ես ուզում էի միշտ գօտիների պատկերների համար մի կողապար գտնել: այդ հարցը պարզելու համար ես շատ անգամ գերմանական մարգարանական ընկերութեան գլխաւոր ժողովներին եմ առաջարկել: Առաջին անգամ 1889 թ. Վիեննայի ժողովին: Այն ժամանակ ես նկատեցի, որ անկանոն եղջերուի եղջիւրն առաջին հայեացքից Արամազդի եղն է լիջեցնում: Բայց լեռայ վճռեցի, որ այդ լայն և եռանկիւնի ժանիքները, որոնք միմեանց լեռեից երկար եղջիւրների բների վրայ են նստած, Արամազդի եղն չունի: Ուրեմն գրանք երևակայական եղջերուներ պէտք է լինին: Վիեննացի, այդ գործին մօտ ծանոթ գիտնականներն ընդունում էին, որ այդ բանը նոյնպէս հսկայ եղջերուի մօտ էլ է պատահում: Բայց նրանցից ոչ ոք չգիտէր Սև ծովի հարաւային կողմում այդ կենդանու գայութեան մասին:

Հետեւեալ տարին ես Միւսստերում խօսեցի այս հարցի մասին: Կովկասի ֆաունան կենդանական Ասիայի ֆաունայի հետ ոչ մի յարաբերութիւն չէ ունեցել: Մանգոլստանում, Սիբիրում և մինչև անգամ Չինաստանում այնպիսի առանձնատեսակներն ներկայացնող եղջերուներ կան, որոնց եղջիւրները բոլորովին ուրիշ անսակ կազմութիւն ունին: Յաւանքն միայն այն է, որ արեւմտեան Աւրոպայի թանգարան-

ներում համեմատութեան համար բիշ զօրծագրելի նիւթեր կան: Բայց եւ պարոն Նօսթի համառօտ նկարագրութիւնից իմացայ, որ վերին Ուսսուրիայի Դուքովսկիի Cervus-ը տես-վար և զօրեղ մի եղջիւր ունի, որ լայն եռանկիւնանի հիմ-քերով ճիւղեր ունի: Հետեւեալ 3 ֆիգուրներն այդ աշխա-տութեան համեմատ է ներկայացրուած: Երբ եւ 1890 թ. Փարիզումն էի, այն ժամանակ օթետեղի բուսաբանական ա-գու ժողովածուի մէջ Cervus mandschuricus-ից մի հաս զատայ, որ առաջինն շատ նման է կազմուած, բայց նրա նման ոչ շատ զօրեղ: Այս կենդանու մի սպիտակ գծով նշանակուած ազին աւելի շատ երկար է, քան մեր եղջերուներինը: Մի-այն մի կէտում այս երկու տեսակների եղջիւրը Կալաքենգի նկարից տարբերում էր, բներն ուղիղ չէին, այլ կոր: Բայց եւ չեմ կարող ասել, որ մեր գօտու թիթեղի կաղապարը գտնուած է: Այդ հարցը զեռ շատ պէտք է ուսումնասիրել:

Վիեննայում Կալաքենգի եղջերուների պատկերների մի ուրիշ առանձնատեսակութեան վրայ էլ ուշադրութիւն դարձ-րի: Եթէ է բերանների զարմանայի փրպարանքի վրայ: Կըն-ճիթն անկիւնանի է, վերին չրթունքը լեռ ընկած և կոր կարուած է: Կնճիթից առաջ մի երկար, շշի և քտակի ձևով առաջ քաշուած փամփուշտի նման մի յաւելուած մաս էլ կայ: Իմ կարծիքով այս փամփուշտը վաղուց կենդանիների դուրս եկող շունչն է ներկայացնում: Եւրոպայի բրանզների վրայ ներկայացրած կենդանիների պատկերների վրայ էլ են այգայիսի փամփուշտներ պատահում: Եւ մատնացոյց եմ ա-նում արքունական թանգարանի մեզ համար կայացրած մատ-նագիտական ցուցահանդէսների Հալլշտետի գանազան Situlac-ի և ուրիշ բրանզների վրայ, որոնք Դրանդանգիայումն են գտնը-ւում: Իբրեւ մի զերազանց օրինակ է նառայում Մօրիացիների (Մերան) բրանզեայ ամանների վրայ ներկայացրածը: Այստեղ, ինչպէս և արեւմտեան Եւրոպայի բրանզների մեծամասնու-թեան վրայ, ձիեր կան ներկայացրած, որոնք չափուած փամփուշտ ունին իրանց բերանում: Պարոն Ֆոն Վիգերն էլ ինձ հետ համաձայն է: Պարոն Մօրից Հէօրնէտը հալլշտա-

տեան գերեզմաններում տանձաձև մի բոժոժ է գտել, որ մատանու և շղթայի վրայ է գտնուում: Եթէ այդ բոժոժը in situ նկարենք, այն ժամանակ մի պամփուշտի պատկեր գուրս կը գայ: Բացի գրանից ձիւ վրայ էլ է փամփուշտ պատահում, եթէ այդ ձին հանդիսա գրութեան մէջ է գտնուում: Ես ուզում եմ նկատել, որ արենդէի (Trense) հետ ճիշտ կապակցուած մի տանձաձև բոժոժ ոչ միանգամ չենք գտել, բացի գրանից շնչի տեսանելի շողին ոչ թէ կենդանու աշխատութեան մասին է վկայում, այլ արտաքին օդի յարաբերական ցրտութիւնն է ցոյց աւելի: Ուրիշ կերպ արենդէն եղջերուի վրայ չէր պատահել: Պէտք է նոյնպէս նկատել, որ այդ պամփուշտի վրայ էլ կէտեր կան, ինչպէս և կենդանիների մարմնի որոշ մասերի վրայ: Այն ժամանակ բնական գրութեան անհնթեթ չափազանցութիւնն կը լինէր: Որքան քիչ էլ ես ուրանամ, որ այդպիսի մի ենթագրութիւն կարելի է, բայց և այնպէս ես շեշտում եմ, որ դրա համար մեզ նմանութիւնները պակասում են: Մարիայինկի արկղի գօտէ թիթեղի վրայ ներկայացրած եղջերուները նոյնպէս չէ կարելի գրանով ճանաչել: Թէև նրանց եղջիւրները Կալաքենդի ազնիւ եղջերուների եղջիւրների հետ ամեն մի կէտում համաձայնուում են: Այս եղջերուների բերաններից առ առաւելը թելի նման մի բան է կախուած, որին պարոն Հէօրնէօը մի որ և է չշմարիտ բոյսի տեղ է ընդունում: Սրանց համար ես յետոյ Անդր-Կովկասի միւս գոտիների թիթեղներից զուգահեռ օրինակներ պէտք է բերեմ:

ՎՅՄԸ II (ԳԵՍ ՄԵՆՈՒԹԵՆՄԵՐԻ ՅԱՆՏԵՐ ՎՐԵՏ ԿԱՐՈՒԹԵՐ):

Այս նշանաւոր, բայց գոժազգարար փշրուած կաօրը 1890 թ. յունիսին գրախտային ամբողջում գտնուող 53 համար գերեզմանում պարոն Բելքն է գտել: Այդ գերեզմանում բացի մի կմախքից 3 կաւեայ ամաններ, տարբեր կազմութեամբ և գոյնի մարգարիտներ և երկաթեայ նիզակի ծայրերի մնացորդներ էլ են գտնուել: Այդ գօտու թիթեղի առանձին մասերը մենք կրկին պարոն Օլբրիի որոշման հա-

մեծատ ենք միացրել։ Դրա վերևի եզրի երկու կտորները գրեթե կատարեալ կերպով մեր ձեռքն են ընկել։ Այդ գոտու ծայրերի մնացորդներն էլ ունինք, որոնք գոտին կապելու համար գազափար են տալիս։ Այստեղ ամրացնելու համար կան նոյնպէս ծակեր, հաւանափան է, որ գրանցից իւրաքանչիւր կողմում երեք հատ են եղել։

Որովհետեւ այդ թիթեղը 16 սանտիմետր լայնութիւն ունեցած պէտք է լինի, դրա համար այդ թիթեղի վրայ պատկերաւոր գեղարուեստի համար շատ տեղ պէտք է եղած լինի։ Գեղարուեստագէտն ոգտուել է գրանից և այդ թիթեղի վրայ որսորդական մի տեսարան և միևնոյն ժամանակ գաշտափայլի վայրենի կենդանիների մի պատկեր է ներկայացրել։ Այդ թիթեղի վրայ բուսականութեան, սաբերի և ջրի հետքեր չկան։ Դրա համար մենք վերացականութեամբ այդ տարածութիւնը մի անապատի կամ անտառի տեղ պէտք է ընգտնենք։

Որպէս զի մենք այդ տեսարանի մի մասաւոր գազափարը կազմենք, դրա համար իմ նկարիչն այդ կենդանի էակների և տեղ բանոց զարդարանքներն ի միասին է հաւաքել (Ֆիգ. 4 եր. 34) և գրանցից մի ամբողջ պատկեր կազմել (Ցախ. I. համ. II)։ Մարդ իսկոյն նկատում է, որ այդ կենդանի էակներից շատերը չորքոտանիներ են. բացի գրանցից կան նոյնպէս երկու թռչուն և օձեր և գրանք մեծ մասամբ այդ թիթեղի տարածութիւնը լցնելու համար են այդտեղ ներկայացրուած։ Այդ բոլոր պատկերները մի սուր գործիքով են փորագրուած։

Սկսենք չորքոտանիներից։ Այս բոլոր կենդանիների ամբողջ մարմինը խիտ կերպով գծերով ծածկուած է։ Այդ թիթեղը չորջուպատուած է մի եզրով, որի մէջ կրկնակի հիւսուած զարդարանքներ կան։ Եզրի ներքը կոր գծերով լցուած է։ Բայց կենդանիների մազերը (վարսեր) չեն երևում, այլ միայն կապերը։ Այս կապերը շատ անգամ կենդանիների մարմնի առանձին մասերը միմեանցից բաժանուելու համար են նշանակուած։ Այդ կապերը թիթեղի տարածութիւնն էլ

են տարբեր մասերի բաժանում: Կենդանիների մարմնի ծալ-
րի անդամներն (որ. ոտները, կառուցները, գլխի առջևի մա-
սերը) գծերով չեն ծածկուած, այլ բոլորովին դատարկ են
թողնուած: Այն ինչ միւս բոլոր մասերը միշտ այդպիսի գծե-
րով են ծածկուած: Այս կենդանիներէց շատ քչէրը բոլորովին
իզէլակիւն են ներկայացրուած, մանաւանդ շների խում-
բը (13, 14): Դրանցից երկուսն իրանց բարձր, երկար, զօրեղ
և ծուռ ազիով աչքի են ընկնում: զրանք ունին մեծ ա-
կանջներ և բաց բերաններ: Այդ շները բոլորը ցատկում են:
Թիթեղի միջին տարածութեան մէջ մի քանի կենդանիների
մասեր էլ են երևում, որոնք, հաւանական է, շների մարմին-
ների մասեր պէտք է լինին:

Յետոյ գալիս են եղջերուները: Դժբաղդաբար զրանցից
միայն երկուսի մմբողջ եղջիւրներն են նկատելի, մի մնացոր-
դի վրայ նկատելի են և մի երրորդի ճիւղերի վերջերը:
Միայն մի կենդանի (7) է մմբողջապէս մեզ հասել: Դրա
զօրեղ եղջիւրը լաւ է ներկայացրած և երկար ժանիքներ ու-
նի, որոնցից վերջինը պատառաքաղի ձևով է բաժանուած:

Դրանցից յետոյ այնպիսի կենդանիներ են գալիս, որոնք
բուն վեթիւների (Gazelle) նման են, թէև անհաւանական չէ
կարծել, որ գեղարուեստագէտը կամեցել է այժեղջիւրներ
նկարել: Ծ-րդ համարն իւր գէպի բարձր ուղղած երկար և
միայն վերջում ճանկաման իւր եղջիւրներով նման է մի
այժեղջիւրի. այդ կենդանին արագ վազում է. զրա ազին
բարձր է և ոտները գէպի առաջ ձգուած: Ծ-րդ համարում
եղջիւրներն սկզբում ծուռած, իսկ վերջում աւելի ուղիղ են.
այդ կենդանու եղջիւրները գէպի մէջքն են ընկած, թէև
զրա գլուխն շատ ուղիղ է: Այս բացասական մանրամասնու-
թիւններին չպէտք է նշանակութիւն տալ, որովհետև այդ
կենդանին մեզ վրայ գեղեցիկ տպաւորութիւն է թողնում:

Դրանցով զբէթէ վերջանում է բէալիստական ֆիգուրնե-
րի շարքը: Միւս պատկերներից երեքը (10—12) ձիերի նման են,
թէև զրանց մարմնի միայն առջևի մասերն են մեզ հասել:
Այդ կենդանիների գլուխները շատ բնորոշ են: Մագերի ծուռ

բաշը, որ դէպի ճակատն է ցած ընկած, չպէտք է լինել: Դրանց ականջները չեն ներկայացրած, բայց աչքերն իրանց ձևի համեմատ ձիու աչքերին են նման:

Յետոյ սկսում է երևակայական կենդանիների շարքը: Յիշենք ամենից առաջ մի գոմէշ-ձի, որն երկար ազի և կոր եղջիւրներ ունի: Գտաւ աջ և ձախ կողմերում երեք երեք այգպիսի խառն կերպարանքներ կան, որոնք մի շարքումն են դրուած և աշխատում են իրանց պաշտպանել: Դրանց մարմնի առջևի և յետևի մասերից շատերը պակասում են: Այս թիթեղի տարածութիւնը պատկերներով լցնելու համար մի գոմշի գլուխ էլ է պատկերացրած: Այդ գլուխը նկատողութեան արժանի է, որովհետև զա եղջերուների գլուխների նման en face է նկարուած, թէև բոլոր չորքոտանիներն in profil են պատկերացրած: Բացի դրանից դրա վրայ մի խառն կերպարանք էլ կայ, որին ես բռնող ձի եմ համարում (2—6): Այդ կերպարանքը պատկերի վրայ 10 անգամ պատահում է: Այդ կենդանին կարճ, հաստ և ուղիղ գլուխ, մեծ աչքեր, բութ նման ականջ և գազանի գունչ ունի:

Դուռնը սուր փայրեր ունի: Ձեռքերով որ գոմէշ-ձին զօրեղ սմբակներ ունի, բայց բռնող ձիու ոտները թռչունի ձևով բարականում են. վերին անգամները (մասերը) խոնարհուած են, բայց մեծ մասամբ գեռ չնշանակուած: Այդ կենդանիներից շատերն (4, 5) իրանց յետևի ոտների վրայ երկամբակաւ կազմութիւնն են ցոյց առլիս: Այստեղ ճիշտական կազմութիւն չեմ կարող գտնել. բայց ազիի կազմութեան մէջ մեծ բազմազանութիւն է տիրում: Այդ ազին երկար, զօրեղ և Տ տառի ձևով կորացած է. միայն մի անգամ պատկերի մի նեղ տեղում այդ ազին կարճ և ուղիղ է. մի ուրիշ պատկերում (5) ազին ուղիղ մազերով է վերջանում. մի ուրիշ անգամ ազին միևնոյն վերջաւորութիւնն ունի և Տ տառի ձևով թոյլ կերպով կորացրած է (6): Միւս կենդանիների ազին վերջաւորութիւնը լայն նիզակի ձևով մարմին է կազմում (2): Շատ անգամ ազին նեւի նման կրկնակի ճանկերով (4) է վերջանում: Այդ ազին երբեմն առիւծի ազին է լինեցնում:

Իսկ ինչ երկու թաշուններին (Համ. 16, 17) է վերաբերում, գրանք մեծ մասամբ մեզ հայեր են լիչեցնում: Այդ թաշուններն ունին փոքրիկ գլուխ, երկար, գեպի առաջ ընկած կտուց, երկար և բարակ վիզ, իլամե իրան, երկար ազի և բուրբոսի բարակ և երկար ստներ: Օձն (18) ունի մի Հաստ, Յ տառի ձևով թեքում և բութ մարմին, մի մեծ և երկար գլուխ և լայն բերան:

Դասու աջ ծալում մի մարդ (15) է ներկայացրած, որ ինչպես երևում է, կանգնած կամ քայլում է. նրա ձեռքերը բարձրացրած են. նա իւր աջ ձեռքում մի իր ունի բարձր պահած, որ կենդանու կաշուց սրտաբաժան մի վահանի նըման է երևում: Չախ ձեռքը վառ եղանակից ունշացել է:

Որովհետև այդ մարդու պատկերը լեռեից է նկարուած, գրա Համար գլուխը լրացրած չէ. այդ գլուխն ուղղաձիգ կերպով երկար և զօրեղ վզի վրայ է ընկած. գրա իրանն երկար է. մարմնի միջին մասը նեղ, իսկ կրծքի և կոնքի մասերը լայն. ամբողջ մարմինը ծուռ զուգահեռական գծերով է ծածկուած: Այդ մարդու մարմնի միւս մասերը կոր զուգահեռական գծերով են ծածկուած, որոնք այնպիսի ազաւորութիւն են թողնում, իբր թէ այդ մարդը զրահաւորուած է: Բայց գրանք բոլորը նկարչական զարգարանքներ են: Այդ մարդու կացանման ստները կարող են նասուրալիստական լինել:

Այս գեղարուեստագէտի նկարած պատկերի բովանդակութիւնը մի միութիւն է կազմում: Որսորդը, որ ձախ կողմում իր շներէ Հեռ կանգնած է, գեռ իւր գօրծը հշմարիտ կերպով չէ սկսել: Նա իւր վահանով մի բռնող միւս պաշտօնաւում է. շները Հետեւալ եղջերուների խմբի վրայ Հաշում են, եղջերուներից մեկն ուղղակի գեպի շներն է գառնում, որոնցից մեկը (14) գուցէ եղջիւրից վիրաւորուել է, միւսը, որ մինչև այս ժամանակ գոմէշ-ձիերի Հետեւալ խմբի Հեռ կուում էր, գլուխը գեպի որսորդներն է գարձնում: Գոմէշ-ձիերի շարքում Հակառակ ուղղութեան մէջ մենք մի շարք կատաղի բռնող ձիեր ենք նկատում, որոնց

վրայով մի հայ է թռչում. բեախտական կենդանիները—այծեղջիւրներն և ձիերը փախում են: Մի շուն վիրաւորուած է երևում: Բաւորը յառաջ են գնում, բայց նորից մի շարք բռնող ձիերի են հանդիպում, որոնք յառաջ են գալիս: Յետոյ գալիս է եղջերուների և այծեղջիւրների մի նոր շարքի տեսարանը, որոնք գէպի առաջ են ցատկում, այսինքն գէպի գոմէշ-ձիերի մի նոր շարքը: Թիթեղի ձախ կողմը բաւորովին զննասուած է, այնպէս որ այդ գործողութեան ելքը լինի կարող իմանալ:

Կենդանիների մէջ տարածութեան վրայ զարգարուած ուրիշ կենդանիներ և նկարներ էլ են պատկերացրած, այդ կենդանիները միայն տարածութիւնը ծածկելու համար են մացրուած:

Թիթեղը բաւորովին ծածկուած է կենդանական զծերով: Այդ զծերն երբեմն կիսալուսնի ձևով են:

ՀԱՅԵՐ ԱՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԱՅԻՆ ԿԱՐԵՐՈՒՄ

1889 թ. Հոկտեմբերի վերջում նկարն Բելքը գրախտովին ամբուլթեան մօտ գտնուող մի մարզագետների վրայ 3 գերեզմաններ բաց արեց, որոնք երկրի մակերևոյթից 0m. 5—0m. 6 խորութիւն ունէին: Դրանցից մէկում (№ 47) երկու մարդկանց և մի ձիու ոտներ, 6 ամաններ և կաւէ երկու պնակներ կային: Բացի դրանից այդտեղ գտնուեցան բրնձից պատրաստուած ձիաների սարքեր, ձեռքի 4 օղեր, 2 նեախի ծայրեր և այս համարով գօտէ թիթեղը: Այդ գերեզմաններումն են գտել և մի երկաթեայ սուր, 2 նիզակների ծայրեր և մի մեծ, հարթ և շրջանակաւոր կոճակ:

Դանուած գօտէ թիթեղը գեղեցիկ է և 12cm. 5 լայնութիւն ունի: Դրա երկու ծայրերը կորել են: Թիթեղի միջին տարածութեան վրայ մի խաւ է նշանակուած. զրանից կարելի է եղբակացնել, որ այդ գօտէ թիթեղը բաւականին երկար է եղել: Դրայ վրայ գտնուած սուր և խոր փորագրութիւնը 11-րդ փորագրութիւնն է յիշեցնում. այդ երկու թիթեղների նկարը նայեպէս միեւնոյն է:

Դատու միջին տարածութեան վրայ նշանակուած են բազմաթիւ՝ միմեանց հետ կուտող չորքտասններ, որոնք բաւորը բացառապէս երեակայական են։ Այդ կենդանիների մէջ միայն մի քանի ընտելոտական թռչուններ և մի օձ կան։ Բացի դրանցից թիթեղի տարածութիւնը լցնելու համար մի քանի՝ միմեանցից տարբեր զարգարանքներ էլ են պատկերացըրած։ Այդ թիթեղի վրայ փորագրած և կուտող կենդանիները համար II-ի կենդանիների նման խմբերի չեն բաժանուած, այլ դրանք միայն առանձին առանձին են կուում։ Դրանց կարելի է զանազան տեսակների բաժանել։

Այս թիթեղի առանձնաբնականութիւնն այն է, որ սրա վրայ Հրեշտիկ կրկնակի կենդանիներ են փորագրուած, որոնք ազիի փոխանակ երբեմն, երկար վիզ ունին։ Դրանց վիզի վրայ գտնուած գլուխը նոյնպէս նկատելի է։ Երբեմն աւելի փոքրիկ մի կենդանու վիզն ու գլուխը գլխաւոր կենդանու վիզից ու գլխից աւելի մեծ է։ Դրանց գլուխները միեւնոյն կազմութիւնն ունին և անկասկած ախտաբանական գուրջիցիտոտի մի տեսակն են ներկայացնում։

Դրանց կարճ իրանը, զօրեղ վիզը, երկար ու լայն աւանջներն և զարգարուած և մի քիչ ձգուած սմբակները կարելի է շուտով վայրենի իշին քան վայրենի ձիուն վերագըրել։ Շատ հասարակ կերպարանքներ իրանց երկար ոտներով այդ միեւնոյն կաթեգորիային կարող են պատկանել։ Դրանցից շատերը կիսաերկար՝ գէպի ներքև կամ վերև ընկած ազիներ ունին։ Աւանջների շարժողութիւնը պարզ կերպով արտայայտուած է։ Երանդ-ձիաներն իրանց գլխաւոր կէտերով համար II-ի կենդանիների նման են ներկայացրած։ Միայն դրանց ծուռ պոզերն աւելի զօրեղ են, այնպէս որ դրանք մեզ վրայ աւելի առաջնակարգ տեսակի տպաւորութիւն են թողնում։ Դլուխներն անհամեմատ բարակ և փոքր են, իսկ բաց և սուր փնտաները թռչունի կազմութիւնն են լիջեցնում։ Այդպիսի բան կրկնակի էշերի գլուխների վրայ նոյնպէս կարելի է նկատել։

Միեւնոյ ձիաները նոյնպէս իրանց էական կէտերով

Համար II-ի կադապրովն են: Բայց այդանոց մի քանի առանձնայատկություններ էլ կան: Համար II-ի աչքը գեպի ձախ է ընկած: Գրա վրայ կայ նոյնպէս մի յաւելում մաս: Այդ կենդանին մի Հասա ազի ունի, որի վերջում երեք ժանիքներ են գտնուում: Ժնշգեռ միւս երեք կենդանիները ծուռ, կարճ, Հասա, բոլորովին բութ և կարուած ազիներ ունին:

Թիթեղի տարածութեան միջին մասում շատ կենդանիներ կան, որոնք այծեղջիւրների նման պոզեր ունին. այդ պոզերի վրայ խորթ ու բորթ մասեր էլ են նկատուում: Այդ կենդանիներից մէկը մի կարճ, շատ Հասա և բութ ազի ունի: Դրա վզի վրայ մի կլոր և ձուամէ մաս էլ կայ, որ ինչպէս երևում է ախանքն է ցոյց տալիս: Այս բանն ընդունելու Համար իբրև նշմարիտ ապացոյց ծառայում է և այն փաստը, որ միւս երկու կենդանիների միւսնոյն տեղում էլի մի այդպիսի մաս կայ, որ Հաւանականորէն ախանքն է ցոյց տալիս: Այծեղջիւրի մի գլուխ *Aegoceros* կենդանու նման Հարթ և քիչ ծուռ պոզեր ունի: Բացի գրանից այդ Թիթեղի տարածութիւնն ամբողջովին զարդարելու Համար երկար և զօրեղ պոզեր են նշանակուած, որոնք գեպի առաջ և գեպի յետ են ծառւած: Այդ պոզերը վիթերի պոզերն են յիշեցնում: Այծեղջիւրների աչքերը մեծ են և գեպի առաջ ընկած:

Այստեղի երեք թռչունները Համ. II-ի թռչուններից բոլորովին տարբեր են: Դրանք բոլորը հոծ կերպարանք, սաստիկ կլոր մարմին, լայն և ուղիղ կարուած ազի ունին: Կարճ և Հասա վզի վրայ փոքրիկ աչքերով կլոր գլուխն է նստած: Այդ բոլոր թռչունների կտուցը մի քիչ ծուռ և Համեմատաբար աւելի երկար է. աջ կողմում գտնուող թռչունի կտուցը բոլորովին բարակ է, իսկ միւս երկուսինը Համեմատաբար աւելի Հասա: Բոլորի կտուցները սուր են, իսկ ոտները շատ Հասարակ: Ուղիղ կամ բութ անկիւն ներկայացրնոյ գծեր են նշանակուած գրանց ոտների տեղ: Եթէ գրանք ազաւաններ չեն, այն ժամանակ Հակառակ գեպում գրանց լորտապէներ պետք է ընդունել: Որովհետև այդ թռչունները Հանգիստ և կրաւորական դրութեան մէջ են,

գրա համար պէտք է ընդունենք, որ գրանք թիթեղի զարգարանքը լրացնելու համար են այգտեղ ներկայացրած:

Նախ կոզմի միակ օձը կարճ և հաստ է և մի շատ լայն գլուխ ունի: Այդ օձն այնպէս է ներկայացրած, իբր թէ դա մի բանոց ձիու հօւրժքն է կծում, իսկ ձիու լայն բացուած բերանից կարելի է եզրակացնել, որ դա օձի ագին ուզում է բռնել:

Թիթեղի վրայ տարածութիւն բանոց զարգարանքներից իւր մեծութեամբ և նշանակութեամբ առաջին տեղն է բռնում գրա աջ կոզմում գտնուող խաչը, որ լայն և միմեանցից հեռու հիւզեր ունի: Մի հիասքանչող մեկնիչ գուցե կարողանար և այն բանը մեկնել, որ դա գոմէշ-ձիու երկու պողերի մէջ է գրուած: Բայց մեզ համար մի մեծ անհաճութիւն է բացում, որովհետեւ այդ խաչի աջ կոզմում գտնուող երկար պատկերի վերեւը չկայ, գրա համար մենք չենք կարող վերոյիշեալ հանգամանքը մեկնել: Մենք չենք կարող նոյնպէս որոշել, թէ ձախ կոզմում գտնուող պարզ աստղն երկնային աստղերիցն է, թէ մի որեւէ ուրիշ բան:

Տարածութիւն բանոց զարգարանքներից լիշենք անկիւնների երկու կէտերով շեղանկիւնինները, մի անգամ համ. X-ում լիշուած աւագաժամացոյցի նման պատկերը, մի ուրիշ անգամ էլ համ. II-ում (Ֆիգ. 4 համ. 27 համեմատել ծուռ թելերի փունջը: Բացի գրանցից լիշենք և աջ կոզմի պարզ և գէպի իւրաքանչիւր կոզմն երկսայլի ֆիգուրը:

Բացի վերոյիշեալ սակաւաթիւ պարզ նկարներից, մնացածները կէտերով, խաչաձև գծերով և զանազան տեսակ օրնամենաներով են զարդարուած և իրանց էական կէտերով այն զարգարանքին են համապատասխան, որի մասին համար II-ում մանրամասն խոսեցինք:

Մեր առանձին ուշագրութեանն արժանի է փառաւոր և լայն եզրների այն զարգարանքը, որ թիթեղի միջին տարածութիւնը շրջափակում է: Այդ զարգարանքը սկսում է գոտարկ եզրից մի քիչ հեռու գտնուող ժապուէներից, որ խիտ

կերպով կարճ, ծուռ և զուգահեռական գծերով լցւած է: Դրան հետեւում է մի գեղեցիկ, շատ լայն և շարունակւող ուղիւն զարգարանք, որ հասարակ և զուգահեռական գծերով ծածկուած է: Յետոյ այդ տարածութիւնը լցնելու համար եռանկիւնիներ են նշանակուած, որոնց ներսում կէտեր, իսկ անկիւններում շրջաններ կան: Դրանց հետեւում են մի շարք, գէպի ներս բացուած կիսաշրջաններ և վերջապէս գէպի միջին տարածութիւնը բազմաթիւ հասարակ գծեր:

ՅԵՐ. IV (ՆԵՍ ԾՆԵՌԹԱՅԵՐ II ՏԵՌՇՈՒՆ ՎՐԵՑ ԳՈՐԾ ՔԵՐՈՒՄ):

1890 թ. յունիսի 25-ին պարոն Բեւբը Կալաքենդի գերախոսային ամբուլթեան մօտ գտնւող 98-րդ գերեզմանը բաց անել տուեց: Այդտեղ գտնուեցան 3 կմախքներ, կաւէ 6 մասններ, իսկ բրոնզից պատրաստած հետեւեալ բաները. կրճուելու համար մի հարթ տապար, 3 նետի ծայրեր, ծայրերը սրած մի քերիչ, գլխի ուղրած մի օղ, ձեռքի 2 օղեր, կախելու 2 հարթ իրեր, 2 կոճակներ, լայն գլուխներով 2 բռնեռներ, ապակեայ և գարնէօլից պատրաստած 59 մարդաբիւններ և գոտու թիթեղի մնացորդներ, որոնց մասին շուտով պէտք է խօսենք: Բացի դրանցից այդ գերեզմանում գտնուեցան նոյնպէս երկաթից պատրաստած նիզակի ծայրեր:

Դուռն այդ թիթեղը շատ սղորմելի գրութեամբ է մեզ հասել:

Այդ թիթեղի 5 բոլորովին փոքրիկ մնացորդները մեր ձեռքն են հասել, որոնցից միայն չորսն է մեր պատկերի վրայ ներկայացրած և դրանք բոլորովին մի նոր կոմբինացիա են ցոյց տալիս: Այդ կոմբինացիան կենդանիների Ֆիգուրնե-րով մի հարուստ զարգարանք է ներկայացնում, որի նմանը մեզ մինչև այժմ ոչ մի տեղ չէ պատահել: Բայց որովհետեւ այդ թիթեղի եզրի միայն մի մասն է մեզ հասել, իսկ միւս մասերը կորել են, դրա համար մենք չենք կարող այդ թիթեղի մասին մի ամբողջ գաղափար կազմել: Միայն կարելի է նկատել, որ այդ թիթեղի երկարութեամբ մեծ սուրանկիւն եռանկիւնիներ են նշանակուած, դրանք համ. XI-ի սուրան-

կիւն եռանկիւնիներէ նման են: Բայց առաջին տուրանկիւն եռանկիւնիներն աւելի հարուստ կերպով են կազմուած և բացառութեամբ գրանց կողքերին կենդանիներէ ֆիգուրներ են նշանակուած:

Այսինք այդ կենդանիներից, որոնց փոքր կամ մեծ մասերն մեր երեք մնացորդների վրայ ներկայացրած են: Աերջին աջ մնացորդի վրայ մի կենդանու միայն ագին և յետևի ոտի կանաուրի մի մասն են մեզ հասել: Երկրորդ մնացորդի վրայ տեսնուում են ագին և մարմնի յետևի մասը, իսկ երրորդի վրայ (մախ կողմի) կենդանու նկարի երկու ֆրագմենտները: Այդ ֆրագմենտներից ներքևինը ներկայացնում է գլուխը, վիզն և իրանի մի կտորն առջևի աջ ոտի մի մասի հետ, իսկ երկրորդը կենդանու մարմնի յետևի մասը, բայց առանց ագիի:

Այդ պատկերի մնացորդներից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ կենդանին երկտը ճիւղաններով մի գազան է ներկայացնում, որ իւր գլխոււր մասերով վազերին է համապատասխանում: Այդ գազանի զօրեղ իրանն իւր ամբողջ տարածութեամբ կապերով է ծածկուած, իսկ վերջիններս էլ ծուռ գծերով են զարգարուած:

Առանձին կապերը բոլորովին առանձնայատուկ ձևով մի քիչ կոր գծերով են լցուած, որոնք միմեանց վրայով են անցնում, այսինքն օժաձև գծեր են կազմում: Մի զօրգ աւելի փոքրիկ կապեր օտների վերին մասերի վրայ են գտնուում և երբեմն գծերով փոքրիկ շրջաններ են կազմում: Գծերի ուղղութիւնն ի նկատի առնելով, այդ կենդանին մեզ աւելի շուտ վագրաձին (Հին մարգկանց Equus Barchelli.) է յիշեցնում, քան իսկական վագրը, բայց այդ կենդանու երկտը, զօրեղ և կոր ագին, կարճ ու լայն բացուած բերանը, գազանի գծագրութիւնն և կարճ ու սուր ականջները մեզ վրայ ձիու ապաւորութիւն չեն թողնում: Կենդանիների աշխարհագրութիւնն էլ մեր կարծիքին հակառակ կը լինէր: Կարելի է նոյնպէս աւելացնել, որ գրա յետևի ոտների վրայ կէտերից բազկացած զարդը, օտների վրայ ուղիղ գծերը, ականջների ճի-

բանները վագրի գունաւոր բծերն են ներկայացնում: Բայց այնուամենայնիւ մեզ համար գեռ ևս կառնածելի են մնում, թէ ագրի երկու կողմերից կախուած բաներն ինչ են ներկայացնում: Ագրի վերջին եռանկիւնանի ֆիգուրը նայնպէս ուղիղ չէ երևում: Մի խոսքով այս վագրն այնքան բեւախոսական նշաններ ունի, որ միւս թիթեղների ամենալաւ պատկերների կողքին կարելի է դնել:

Այդ կտորների մնացած զարդարանքը կրկնում է մի շարք այնպիսի կազապարներ, որոնց մասին աւելի հասարակ դատէ թիթեղների մասին խոսելու ժամանակն ենք նկարագրել: Եզրի երկարութեամբ ընկած է մի լայն զարդարանք, որ 4 տարբեր տարրերից է բարդուած: Շատ հասարակ կէտերի մի շարք, յետոյ ուրուրն զարդարանքով մի նեղ կապ, զրա վրայ մի շարք ծուռ եռանկիւնիներ, որոնք կէտերով են լցուած: Այդ եռանկիւնիների մէջ երբեմն նեղ մի կապ է գտնուում, որ ծածկուած է խաչուող թեք գծերով (Gitterornament): Մենք եռանկիւնիների գաղաթների վրայ կենդրոնական կէտերի շարքից կազմուած զարդեր կան: Վերջապէս ևսիւ ֆրագմենտի վրայ նկատելի են միջին տարածութեան 3 լայն և զուգահեռական կապերի վերջին կտորները, որոնք Հիւսուած և կէտային զարդարանքներով են ծածկուած:

(ՇՏ. V (II ՏԵՏԵՆՆԻ ՎՏԵՑ ՈՅՍ ՄԻՆՈՒԹԵՆՈՐ ԿՆԵՐՈՒՄ))

Մեզ հասած թիթեղներից վերջինն ամենալաւն է: Այս թիթեղն 72 սանտ. երկարութիւն և 8 սանտ. լայնութիւն ունի: Սրա երկու ծայրերը կլոր են և հաւանական է, որ իւրաքանչիւր ծայրի վրայ ամրացնելու համար 3 ծակեր են եղել: Այդ ծակերից մեզ միայն 2 հաս է հասել, իսկ բոլոր մնացածները փչացել են: Մեզ հասած այդ երկու ծակերը բոլորովին սուր կերպով կլորեցրած և հաս են: Վերոյիշեալ թիթեղի եզրի մօտ մի ժապաւէն է նկատելի, որի ներսը կէտերի հասարակ մի շարքով է ծածկուած:

Դիպի աջ կողմը վերեւի Հիւսուած շարքում շատ երկար օղեր են գտնուում, որոնց մէջ փոքրիկ շատ չորաններ կան:

Մնացած տարածութեան վրայ գեղարուեստագէտը Հարթ կիսաշրջաններ է կազմել, որոնց վերջերը միմեանց մէջ են ժանում և այդպիսով ռդակների տարածութիւնը բաձում են: Այս վերաբերում է գլխաւորապէս Հիւսուած երկու արտաքին շարքերին, մինչդեռ երրորդի կիսաշրջանները միջին շարքի վրայ են նստած:

Բայց այստեղ մի շատ աւանմնայատուկ գրութիւն է նկատելի: Վերևի եզրի վրայ, գէպի ձախ կողմն մի կօր թիթեղեայ երէզ է գտնուում: Այդտեղ կան նոյնպէս փակագծեր, որոնք յետոյ չեն աւելացրել, այլ դրանք այդտեղ պէտք է եղած լինին, երբ եզրը փորագրել էին: Որովհետև այստեղից սկսած գէպի ծայրը 6 սանտ. երկարութեամբ Հիւսուած զարդարանքը միայն երկու շարքեր ունի և վերևի կէտերի շարքը պակասում է, մինչդեռ գէպի աջ թէ կէտերի շարքն և թէ երեք տեսակ Հիւսուած զարդարանքներն էլ կան: Բացի դրանցից մի կարճ տարածութեան վրայ էլ մի լաւելուած զարդարանք է ներկայացրած: Վերջինս բաղկացած է 10 սանտ. երկարութիւն ունեցող կիսաշրջանների արտաքին մի շարքից: Յետոյ գալիս է մի Հասարակ գին, որի ծուռ ուղղութիւնը Հետևեալ կենդանիների ֆիզուրների գրութեան Հետ է յարմարեցրած: Այդ գծի վրայ Հարթ կիսաշրջանների մի նօր, բայց աւելի կարճ շարք է պատկերացրած: Այդ կիսաշրջանների շարքի երկարութիւնը 7⁰ 5 է, դրանք բոլորը գէպի ներսն են բացուած: Բայց որովհետև փակագծի վերջը մի կենդանու պոզին է դաչում, իսկ լաւելուած զարդարանքն երկու ուրիշ կենդանիների պոզերի ծայրերն է կտրում, այն ժամանակ պէտք է ընդունել, որ միջին տարածութիւնն արդէն վերջացրած էր, երբ փակագիծը նշանակուեց, բայց ժապաւէնը դեռ նօր էին շինում: Գեղարուեստագէտի նպատակն է եղել այդ լաւելուած զարդարանքով մի գեղեցկութիւն ստեղծել և այդ ժապաւէնի կտրած կտորի տեղը դրել, բայց այդ բանը նրան չէ յաջողուել:

Մայրերի այդ երկու կտորները նոյնպէս զանազան տեսակ են բաժանուած:

Դրա եզրի ժապաւենները նոյնաշափութեան օրէնքներին են ենթարկուած: Այդ եզրի մօտ կապեր էլ են նշանակուած, որոնցից ամենալուր կօր գծերով մի զարգարանք ունի, իսկ ներքեւինը ամենեւին զարգարանք չունի: Երրորդ կապը մի աւարանկիւնանի զարգարանք ունի, իսկ վերջինն օձաձև մի զարգարանք: Ինչպէս երևում է՝ գեղարուեստագէտը կամեցել է թիթեղի աջ ծայրի վրայ մի գեղեցիկ գեկորացիա ստեղծել, բայց այդ միտքը լիտոյ թողել է, որովհետև այստեղ եզրի զարգարանքը պակասում է: Հիւսիսային եզրի անկանոն վերջաւորութեան վրայ 4 աւելի մեծ շրջաններ են նշանակուած: Դրանք քառակուսու ձևով են ներկայացրած: Ներքեւի ժապաւենն առանց յաւելուածի փակում է: Դրա համար կենդանիների շարքը հասնում է մինչև կյւր եզրը:

Այժմ առնենք միջին տարածութիւնը: Այս տարածութիւնը նանկուած է մի քանի տեսակ զանազան կենդանիների շարքերով, որոնք մեծ մասամբ թիթեղի դասարկութիւնը լցնելու համար են ներկայացրած: Այդ կենդանիներն աւելի հանգիստ գրութեան մէջ են գտնուում, քան մինչև այժմ նկարագրած թիթեղների վրայ պատկերացրած կենդանիները: Այդ կենդանիներին շատ հանգիստ կերպով կանգնած գրութեամբ պէտք է երևակայել:

Բայց հեշտ չէ որոշել, թէ գրանք ճիւղ տեսակ արածող կենդանիների շարքին են պատկանում: Այդ հօտի բոլոր կենդանիներից իւրաքանչիւրն երկու պոզեր ունի. գրանցից միայն մի կենդանի է բացառութիւն կազմում: Դրանց պոզերն ոչ կովերի պոզերին և ոչ էլ եղջերուների եղջիւրներին են նման: Ի նկատի առնելով այդ կենդանիների սեղմուած կազմուածքը, կարճ ոտներն և երկար ու բարակ ազին, չենք կարող եզրակացնել, որ գրանք ընդհանրապէս եղջերուների ցեղին կամ մասնաւորապէս այնեամբներին են պատկանում: Շատ շատ գրանք աւելի նման են մեծ կենդանիներին՝ լամայրներին կամ ուլխարներին: Առաջին կենդանիների համար իբրև ապացոյց նառարում են գրանց ուղիղ պոզերը, իսկ վերջինների համար գրանց ամբողջ ունակութիւնն և բրգօթ մօրթին: Բայց այդ նշանները համոզեցուցիչ չեն:

«Գեղարուեստագէտի» անհաստատութիւնն և անյաջողութիւնն ի նկատի չալեաք է առնել: Այդ կենդանիները մի աշակերտի նկարած պատկերների տպագրութիւնն են թողնում: Այդպիսի բարակ, բոլորովին գծանման և բացի գրանից ռմակն մի ագի անընտան է: Այդ բոլոր կենդանիների ոտներն ամբողջովին չեն պատկերացրած, այլ զբանք միշտ կէս բարձրութիւնից յետոյ կտրուած են: Մինչև անգամ զբանց գլուխների տեղը նշանակուած, բայց բոլորովին չեն նկարուած: Այդ թիթեղի մի քանի մասերը փլացել են: Դրա ձախ կիսի մի մեծ մասը բոլորովին մաշուած է: Բայց մի քանի կենդանիներ կան, որոնց գլուխները կարող էին նկարել: Այդ բոլոր պահասութիւններն ի նկատի առնելով, զբանց որոշ գիտնողան չալեաք է առնել: Բայց մինչև անգամ երեխաներն իրանց բութ պատկերները նկարելու ժամանակ մի որոշ գիտաւորութիւն ունին: Մեր թիթեղի վրայ ներկայացրած կենդանիները մի որևէ ցեղին պէտք է պատկանին և մենք պէտք է աշխատենք մասամբ այն հարցը լուծել: Թէ մեր գեղարուեստագէտն ինչ գիտաւորութիւն է ունեցել:

Առաջին բնութիւն կարծեցի թէ կարող էի յայտնել *Bos grunniens* բնական կաղապարն ընդունել: Մեր կենդանուստտիկ մազմզոտութիւնը, նիհար կազմուածքը, կարճ երեւացող ոտներն և զրա գլխի միմեանցից հեռու գտնուող կարճ պոզերն վերոյիշեալ կենդանուն բռնում էին: Եւս կենդանին մի մեծ վայրենի կենդանի է և զրա հայրենիքը Կովկասից հեռու կենդրոնական Ասիայի լեռնոտ տեղերումն պէտք է փնտռել: Յետոյ ուրիշ համեմատութիւններ առնելով, բնականաբար մի աւելի փոքր կենդանի ընտրեցի, որի հայրենիքն այդտեղ է:

Յամոյրներից յետոյ միայն *Saiga* կենդանին կարելի էր ի նկատի ունենալ: Այդ կենդանին լաճախ պատահում է արևելեան Եւրոպայի անապատներում, Կովկասեան լեռներում և Կասպից ծովի մոտերքում մինչև Ալտայը: Այդ կենդանին առհասարակ ընկերներով է ապրում. աշնան սկզբին նա հազարաւոր կենդանիների հետ թափառում և տարուայ սկզբում

զբանք գէպի իրանց նախնական բնակավայրերն են վերագառնում: Պալլասը նկատել է, որ այդ կենդանիները բոլորը միասին և միաժամանակ չեն հանգստանում, այլ միշտ զբրանցից մի քանիսն արածում և միւսների վրայ հսկում են և այլն: Նայնպէս առանձին կենդանիների արտաքին տեսքը մեր պատկերի համաձայն կարելի է մի որոշ տեսակի ենթարկել: Այդ տեսքը մեզ իւր կազմուածքով և էութեամբ ուխտարն է լինեցնում..... Դրանց կազմուածքը կոշտ է, մարմինը հաստ, սեղմուած և համեմատաբար աւելի ցածր. զբանք արագ են վազում: Այդ կենդանիների կաշին երկար և խիտ մազեր ունի, այնպէս որ այդ կաշին հարթ բրդեայ ծածկոց է կազմում..... Դրանց պոզերն աչքի խռոշի վրայ միմեանցից մի քիչ հեռու են գտնուում և աւելի քնարին են նման: Այդ պոզերի ծալքերը բարակ և հարթ են, իսկ զբանց ստորին մասը զծերով ծածկուած..... Ազին կարճ է և արմատի մօտ մի քիչ լայն..... Մեր պատկերների շատ մասերը պակասում են և մենք չենք կարող այդ կենդանիների առանձնախառնութիւնների հետ ծանօթանալ, բայց պէտք է խոստովանենք, որ զբանց անսամբլի մէջ մի որոշ համալայնութիւն կայ: Ես ուզում եմ նայնպէս ուշադրութիւն գործնել և այն բանի վրայ, որ այդ կենդանիների պոզերի ծալքերը գալարուած գրութիւնից ազատում են և այդ հանգամանքը մեզ լինեցնում է ծեր լամպրների գրութիւնը, երբ զբանց պոզերի ծալքերն լաճախ կարուած են լինում և մի քանի թելերով վերջանում:

Մեր կենդանիները կարելի է և խիստան ուխտարների հետ համեմատել: Ըստ Պալլասի Կովկասի հովուական ազգերն են գլխաւորապէս երկարազի ուխտարները սեւուցել, բայց ազին քրդով բոլորովին ծածկուած է, որի ծալքում առիւծի ազիի նման մի փունջ կայ: Այդ բանը մեր պատկերի վրայ չէ երևում: Նայնպէս պոզերի ուղիղ և հաստ ձևն էլ չէ համապատասխանում:

Միայն գտաւ թիթեղի մի մասում խոյի պոզերի և զբուխների տպաւորութիւն են թողնում երկու միմեանց հա-

կառակ և Հորիզոնական գիբքով գլուխներ, որոնք իբրև տարածութիւն բռնող իբրև են ալգանդ մացրուած: Այդ թիթեղի պատկերներից միայն ամենամեծը, որ դրա ձախ ծայրումն է գտնոււմ, Հասարակ կերպով կարացած և գեպի լեռ ընկած եղջիւրներ ունի, ինչպէս Saiga կենդանին: Այդ տարածութեան պակասութիւնից կարող է այնպէս նկարուած լինել: Այդ կենդանին in profil է նկարուած: Բայց դրա եղջիւրները Հասարակ գծերով են նշանակուած: Այդ կենդանու մօտ գտնուող երեք, միմեանց կողքին պատկերացրած գառներն ուղիղ և Հաստ եղջիւրներ ունին:

Մի առանձնայատկութեան մասին էլ լինենք: Գտու թիթեղի աջ կիսի վերևի շարքի բոլոր կենդանիները մի Հաստ, Համեմատաբար աւելի զօրեղ, երբեմն զնգամն և երբեմն էլ կոնամն յաւելուած մաս էլ ունին, որ դրանց ուսերի վրայ է գտնոււմ և որի ծայրը մի քիչ կոր և լեռ ընկած է: Այն բոլոր կենդանիներից, որոնք քիչ թէ շատ մեր պատկերի կենդանիներին նման են, կարելի է միայն Հնդկական ցուլին լինել: Հնդկացուլի կարճ, բայց շատ ձգուած եղջիւրները մեր գօտու թիթեղի կենդանիների Հետ կարելի է Համեմատել: Գուցէ գեղարուեստագէտը կամեցել է իւր երևակայութեամբ խառն ձևով մի կենդանի գուրս բերել, որ բնութեան մէջ չկայ: Այդ կենդանիների մարմնի վրայ մի գատարկ մաս էլ կայ, որ ուղիղ գծերի կապերով սահմանափակուած է: Մի քանի կենդանիների մօտ այդ գատարկ տեղը թամբի ծածկոցի ձևն և գիրքն ունի: Այդ տարածութիւնը կամ տեղը շատ տեղամ կէտային գծերով է ծածկուած: Գուցէ դրանք Հեծնելու կենդանիներ են ներկայացնում: Ինչ բոլորովին յայտնի չէ, որ Կովկասում գտնէ մի անգամ Հեծնելու եղջերից օգտուած լինին: Կալաքենդի գերեզմաններում ձիաների ստները յաճախ են երևացել, բայց դրանց մասին չէ կարելի մտածել: Բացի դրանից յայտնի գիտնական պ. Մեօբիւսան այդ կենդանին մի Հեծնելու կենդանի է կարծում և ուզում է ապացուցանել, որ այդ կենդանու մէջքի վերայ գտնուած գուրս ցցուած մասը թամբի մի կոճակ է ցույց

տալիս և գրանց պոզերն զարգարանքի պատկերներ պէտք է ընդունել:

Բայց բուրժուական ուրիշ տպաւորութիւն է թողնում երկու խոյրերի մաս գտնուող գառանման մի շատ սեղանի վրայ, որ երկար ու բարակ վիզ և փոքրիկ գլուխ ունի. գառի չունի: Այդ կենդանու բերանից օձաձև և երկար գծի նման մի բան է կախուած: Երա ագին միւս կենդանիների ագիին է նման: Դա պոզերի հետք անգամ չունի: Բայց զբաղիւն ու մէջքն եռանկիւնանի մասերով են ծածկուած, որոնց հիմքը միջին գծի վրայ է ընկած: Բոլոր ներկայացրած կենդանիներից մեր կենդանին մեծ մասամբ նիհար ձիուն (Mähre) է նման:

ՀԱՅԵՐ XIV և XV (IV ՀԱՅԵՐ ԳՐԵՐ Դ. ԲԱՅԵՐ ՄԱՆՈՒՐԱՅԵՐ),

Երկու լաւ մնացորդներ կան, որոնք առանձին ուշագրբութեան արժանի են: Հաւանական է, որ գրանք միւսնոյն գերեզմանիցն են:

Առաջինն (XIV) անկասկած պատկանում է մի դատու թիթեղի: Նոս լայն և բաւականին վայելուչ կերպով կաղձուած եղբի զարգարանքից այնքան է մեղ հասել, որ արտաքին բեկուած մասի վրայ հիւսուած զարգարանքը մնացորդների տեղ կարելի է ընդունել: Այդտեղից գէպի ներս հետեւում են մի շարք շեղջեր, որոնց ներսում մարդարաի նման շարած կէտաւոր գծեր կան, իսկ այդ շեղջերի անկիւններում էլ փոքրիկ շրջանակներ:

Միջին տարածութիւնը, որից միայն մի փոքրիկ մասն է մեղ հասել, ծածկուած է սաստիկ շարժուող կենդանիների ֆիգուրներով, որոնցից միայն մի երկար օձ, երկու թռչուն և 3 չորքռանիներ կարելի է նկատել: Որովհետեւ վերջիններից միայն երկուսի մարմնի յետևի մասերն են մեղ հասել, զբա համար կարելի է զբա համալայնութիւնը №№ II և III համարների երևակայական կենդանիների հետ ստուգել: Հաւանական է, որ գրանք բունդ ձիաներ են եղել:

Թռչուններն իրանց կերպարանքով համար III-ի (տախ-

տակ II)-ի թաշուհներն են լիշեցնում: Դրանցից մէկն աւելի մեծ և աւելի շարժուն դրութեամբ է ներկայացրած: Այդ թաշուհը մեզ մինչև այժմ լայտնի թաշուհներից միակն է, որ թեւերը տարածել է: Վերջինս մեծ և լիքն կերպով է պատկերացրած և ծպեղեալ զարգարանքով նաեկուած է: Որովհետև գրանց երկար ու ուղիղ կառուցն և շատ երկար ու բարակ ստները մեզ ջրային կամ աւելի լու է ասել ճահճային թաշուհներն են լիշեցնում, դրա համար գրանք կուսնկներ կամ ճայեր պէտք է լինին:

Տարածութիւնը լցնելու համար կոր թելերից բաղկացած փնջեր էլ են ներկայացրած:

Թէև հազիւ միևնոյն գոտու թիթեղին պատկանող, բայց միևնոյն տեղից ծագող մի թիթեղի կտոր էլ կարելի է լիշել, որ մի շարքառանու, ըստ երևոյթին մի շան պատկեր է ներկայացնում: Այդ կենդանու պատկերը բաւական կոպիտ և առանց մանրամասնութիւնների է: Դրա վրայ նկատուած է շատ զտիտ և երկար ագիով մի շան կազմուածքը: Այդ շան կանաւորը կէտերով զօրեղացրած է: Դրա գլուխն երկար և սուր ծալլ ունի, ականջները կարճ, վիզն երկար ու բարակ, բայց քիչ գէպի յետ բարձրացրած է: Առջևի ոտները միմեանցից բաժանուած և բարակ են, իսկ յետևինը միմեանց հետ միանալով մի հաստ ըստ են կազմում: Այդ պատկերը մեծ մասամբ որսորդական մի շան է նման:

ՊԱՅՄ XVI. (ՔԱՆՈՒՆ IV, 2, ԲԵՐՈՒՆ ՄԵՌՈՒՅԵՐԻ):

Այդ փառաւոր կտորից միայն երեք մնացորդներն են ազատուել, որոնք բարեբաղդաբար միմեանց հետ բաժնում են: Իմ նկարիչն այդ կտորները միացնելով, միասին է նկարել:

Այդ թիթեղն անսովոր կերպով զօրեղ է և տեղ տեղ կանաչ գեղեցիկ գոյնով ներկուած. դրա մի քանի մասերն աւելի կարմրաթուխ պղնձի գոյնով են և փալլուն: Այդ թիթեղը շատ լայն պէտք է եղած լինի. դրա լայնութիւնը կա-

րելի է 180. 5 համարել. Վերևի և ներքևի եզրի զարգա-
րանքից մի քանի կարճ և լայն մասեր են մեզ հասել:

Դրա վրայ նկատելի են մի ուլորուն և մի հասարակ
զարգարանք. զրանք փոքրիկ շրջաններ ունին. Յետոյ զայն
է կարճ, կոր և զօրեղ գծերով մի կապ. Բացի զրանից երե-
ւում է տնկիւնանի մի զարգարանք (համ. XIV) և
վերջավէտ ներսում էլի մի հասարակ հիւսուած զարգարանք:

Միջին կտորը հիանալի, երեք մեծ և բաւականին վա-
րելուէ թալոււններով մի տարածութիւն է կազմում. զրանք
միմեանց վրայ և միեւնոյն շարքումն են ներկայացրած. Դը-
րանց տիպը նոյնպէս միեւնոյնն է. կարճ և հաստ իրանին
հետևում է գէպի վերև հեռզհեռէ բարականոզ վիզը, որի վը-
րայ փոքրիկ, երկար և գէպի յետ կորացած գլուխն է գտըն-
ւում. Այլքը փոքր, կլոր և ձուանէ է. իսկ կտուցն երկար,
զօրեղ և սուր. Երկու կենդանիների կտուցներից երկար, հա-
սարակ և ուռածման կամ որդանման թելեր են կտխուած:

Երրորդ թալոււնն իւր գլուխը կախել է. հարանակոն է
նա սնունդ է փնտռում. Դրա կտուցից թել չկայ կտխուած.
Բոլորի սաները զօրեղ, ուղիղ և սաստիկ կոր ճիւղանների նը-
ման են. Մէջքի վրայ կիսալուսնի ձևով խիտ փետուրներից
բազկացած թևեր կան. Թևերի ներքևը ծպեղեալ խիտ զար-
գարանքով է ծածկուած. Միւս երկու կենդանիները գրոից
կարճ գծերով են ծածկուած. Դրանց մէջքից սկսւում են եր-
կու աւելի երկար և լայն փետուրների կամարներ, որոնք կէ-
տերով են ծածկուած. Դրանց ծայրերն ուղիղ կերպով կտրուած
են և կարճ գծերից բազկացած փնջեր ունին:

Մրպիսի թալոււններ են զրանք. Ակնյայտնի է, որ զը-
րանք գիշատիչ թալոււններ չեն, զրանց աւելի շուտ կտրելի
է զարգարանքի համար ծառայող թալոււններ ընդունել. Այդ
թալոււնների մի քանի մասերը մեզ սիրամարգին են յիշեց-
նում, բայց ուղիղ ապին և թևերը զրան չեն բռնում. Հընգ-
կահաւերն (Indian cock) այս կենդանիներին նման չեն. Մնում
է ֆաթանը, որի զանազան տեսակները հեռու Ասիայում տա-
րածուած են և որոնք իրանց փառաւոր գեղեցկութեամբ

Հին ժամանակներումն էլ մարդկանց ուշադրութիւնը գրաւած պէտք է լինին:

Այս թիթեղի վրայ ներկայացրած երևակայական կենդանիներից երկուսն այժեղջիւրների խմբին, իսկ մի երրորդն եզ—ձիւաների խմբին են պատկանում: Շատ կենդանիների մարմնի վերևի մասերը կտրել են և գրա համար մենք չենք կարող գրանց մասին մի հաստատ վճիռ կայացնել: Բարդ չեղանկիւններն երկու անգամն էլ իբրև տարածութիւն լրցնող իրեր են մացրուած: Յետոյ գալիս է աւազածամացոյցի նման մի պատկեր ևս:

ԿՈՐԹ ՄXII և XVIII (ՏԵՄԵ. IV ²), ՔԵՆԵՆ ՏԻՆՈՒԹԵՐՏ:

Ինչպէս վերև լեշեցինք, այս գեղեցիկ և մեծ մնացորդները պարուն Ե. Բէսսէրն է 1894 թ. յուլիսին Խոջալլուի պոստի կայարանի մօտ գտնուող մի կուրգանում գտել: Խոջալլուն Անգրեովկասի Գանձակ նահանգի Տուշի քաղաքից 22 վերստ հեռուութեան վրայ է գտնուում: Մեր պատկերները նրա ինձ ուղարկած նկարների հիման վրայ են նկարուած: Մեր երկրում այդ առաջին գէպքն է, որ մի ալրուած գերեզմանում այդպիսի մի գիււտ է պատահում:

Այդ թիթեղն ըստ նկարի ճշտութեան շատ լայն է, այսինքն 13սմ: Դա միւննոյն կարգով և շատ անգամ միւննոյն պատկերներով է ներկայացրած, որպէս առաջինը: Իւրաքանչիւր կողմի եզրից մի քիչ հեռու մի լայն զարգարանքի կապ կալ, որ մի կենդրոնական հիւստւած գծից է բաղկացած: Նչրի զարգարանքի վրայ մի շարք գէպի ներս բացուած կիսաշրջաններ կան:

Միջին տարածութեան վրայ կուտ մի մարդ է պատկերացրած, որի հագուստը լու չէ կտրելի որոշել: Ըստ երևութին այդ մարդը կատարեալ կերպով սպառազինուած է:

Այդ կտիւր նոյնպէս կապածելի է: Այդ պատկերը մեզ վրայ այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, իբր թէ կենդանին այդ մարդուն գետնի վրայ է ձգել և մարդը գետնի վրայ ընկած իրեն պաշտպանում է: Վրանոջ ձինն իւր առ-

զեւի ոտի զօրեղ ճերանն այդ մարդու ճակատի վրայ է գրել: Կուսող մարդն այդ կենդանու ոտին իւր ձախ ձեռքով գիմացրում է, իսկ աջ ձեռքում զարնելու համար մի գանակ ունի, որ կենդանու գէպի զօրեղ ճերանն է ուղղած:

Ձենք կարող նայելու որոշել, թե այդ մարդն սաղաւարդ կամ պաշտպանող գլխարկ ունի: Կարելի է կարծել, որ դա մի սաղաւարդ ունի: Մի բացուած բերանի չրթուքներն երկար և սուր կը լինէին: Բայց պէտք է կարծել, որ այդ երկու չրթանները, որոնք աչքերի կէտերի տալուորութիւն են թողնում, աջ կողմից միմեանց վրայ են գրուած: Փոքրիկ չրթաններով լցուած մի ծալք, որ գլխի վրայ է ընկած և մի սաղաւարդի սանրի նման է, մարմնի վրայ չէ գտնուում: Դրա գլխի մի կողմը կոր գծերով բռնուած է, որոնք սաղաւարդի առջեւի սահմանն կարող են որոշել:

Վեզը մի լայն և Յ հորիզոնական գծերից բաղկացած խաւով է շրջապատուած: Կրծքի վրայ կոր գծերով կապեր կան: Ստորին որոււքներն և ոտները բաւարոյթեա փոքր շրջաններով են ծածկուած: Միայն ջիւերի և ոտի միջին մասի վրայ կապեր են նշանակուած: Ոտերի ծայրերը կէտանման բաներ են ցոյց տալիս: Դրա բանող մասերը ներկայացրած են, ձեռքերն երկար գծերով ծածկուած: Իսկ աջ ձեռքի և ուտի վրայ կապեր են նշանակուած: Ձախ ձեռքը մեծ մասամբ մարմնից բաժանուած է. այդ բաժանման գիծը պէտք է ձեռքի գօտու տեղ ընդունել:

Որքան էլ այդ բոլոր բաները նկարչի աւելորդարանութիւններին վերագրենք, բայց այնուամենայնիւ այդ պատկերը կեանքի և մահի համար մի կախ է ներկայացնում: Այդպէս էլ բանող ձին է, որ կատաղի կերպով այդ մարդու վրայ է յարձակում: Նրա ազին մէղքի վրայ կորացել և ամբողջ մարմինը զօրեղ շարժողութեան մէջ է գտնուում:

Իսկ ինչ կենդանու մարմնի նկարի մանրամասնութիւններին է վերաբերում, գրա վրայ եզրի երէզ է գտնուում, որ մինչև ազին և ոտերի հիմքերն է գնում: Փոքր վրայ մի շարք կոր կապեր են նշանակուած: Դրա իրանի ամբողջ տա-

բանութիւնը մի շարք դաշտերի է բաժանուած: Այդ կենդանին սպառազինուածի տպւորութիւն է թողնում: Մարդ այս դաշտերը նկատելով մեծ մասամբ *Rhinoceres* կենդանու գլխուտը սպառազինութիւնն է լինում: Բայց հենց այս նշմանութիւնը մեզ համար զգուշութեան տեղ պէտք է ծառայի. այս նմանութիւնը սրառացի չպէտք է վերցնել: Ինչպէս տեսնում ենք, նկարիչը շատ անգամ առանց որոշ դիտաւորութեան այնպիսի նկարներ է նկարում, որոնք բնական զէպքերին համապատասխանում են:

Նրկորդ մնացորդը (Համ. XVIII) մեզ արդէն յայանի մի եզ-ձիւ գեղարուեստական պատկերներն է ներկայացնում: Այս կենդանիներից մէկը մեզ կատարեալ կերպով հասել է: Նրկու կենդանիներն էլ կռուելու գիրք են բռնել, գլուխներն ցած են ձգել և զօրեղ պոզերը զէպի առաջ ուղղել: Այդ կենդանիների մի քանի մասերը լրիւ, իսկ մի քանիսն էլ մասամբ փոխուած են մեզ հասել: Նրանց սուր աչքերը մեծ գնդերի նման են երևում: Կրկնակի շրջաններից բազկացած աչքերը մարդու նման միևնոյն կողմում և միմեանց վրայ են զանուում: Դրանց հաստ գունչը կէտերով և թարս եռանկիւնով են ծածկուած, որ իւր գրութեամբ մի գեղարուեստական առամնաշար է անցկացրած: Սմբակների ներքանն ուղիղ է: Նրկար, զօրեղ և շրջաններով ծածկուած ագին գէպի ցած է ընկած և զբո ներքևի մասն ուղիղ կտրուած է: Դրանց մարմնի իրանը բացի եզրի երէզից այնպիսի տարածութիւններ ունի, որոնք երբեմն կոր գծերով և երբեմն էլ բաց կիսաշրջաններով են լցուած: Այդ ցատկող կենդանիների միջոցով տեսքը շատ բնական է:

Բացի դրանից այդ թիթեղի կտորի վրայ մենք տեսնում ենք մի շարք տարածութիւն լցնող զարդարանքներ, որոնցից ոմանք բոլորովին նոր ձևով են: Մի տեղ եզրի զարդարանքի տակ մի բարձր, եռանկիւնանի և սուր գուրս ցցուած մաս էլ է երևում, որ արտաքին կողմից կոր գծերից բազկացած երկափով է ծածկուած, իսկ ներքուստ 4 զուգահեռական տարածութիւններով, որոնց վրայ բաց կիսաշրջաններ են ներկա-

յացրած։ Մի ուրիշ տեղ էլ կհազնդաձև մի գուրս ցցուած մաս կայ, որ կենդրոնական գծերով է ծածկուած։ Աջ ձիւնց առաջ, եղջիւրներից ներքև 7 եռանկիւնիներով և կէտաւոր գուրս ցցուած մասերով մի աստղ (Համ. III) կայ, որ նոյնպէս կենդրոնական ուղղուն գծով լցուած է։ Այդ միւնայն տեղում ձախ ձիւն առաջ մի պատկեր է գտնոււմ, որ ընդ-Հանքապէս բարձր ու և երկար վիզ ունեցող մի թռչունի նման է։

Ամէն կողմից այս գիւտը շատ նշանաւոր է, որ պ. Բէտելըը Խոջալուումն է արել։ Ներկայ ուսումնասիրութեանս Համար այդ գիւտը մեծ արժէք ունի։ Դրա Համար ես այդ եռանդուն Հնարայգին խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում։

Այս տարի ապրիլի 27-ին ինձ արժէք ունեցող մի նշանաւոր գիւտի մասին էլ է տեղեկութիւն տուել։ Այս գիւտը զարգարուն սակէ թիթեղից շինուած Արջաձորի փռնակն է։ Այս բանն առաջ լինուած Եռշու Արջաձոր գիւղի մի կուրգանումն գտնուեցաւ, որ քարէ արկղ չունէր։ Որքան ես Հասկանում եմ այդ սակէ թիթեղից շինուած մի ծակուած իր է, որի վրայ մի շարք կենդանիների պատկերներ են ներկայացրած։ Պարոն Բէտելըն զբանց յամուրների, շների և ձիանման կենդանիների է նմանեցնում։

Այս փռնակն իւր զարգարունքի Համեմատ ասորական գրւանի ձևով է շինուած երևում։ Բայց զբա վրայ գտնուող ներկայացումներն այդ բանի Հետ չեն Համապատասխանում։

Հայկական բարձրաւանդակի արևելեան մասի գերեզմանագաւտերի զարգարուն գտնէ թիթեղների վերայիշեալ նկարադրութիւնից յետոյ մի Հայեացք էլ արեւմտեան խճրին պատկանող գիւտերի տեղերի վրայ ձգենք, որոնք ի գէմս պարոն զը Մարգանի մի գերեզմանց ուսումնասիրող են գտել։

Իւր տեղեկութեան Համեմատ զը Մարգանն այդպիսի գտնէ թիթեղներ գտաւ Ախթալայում, Սագակլայում և Մու-

տերը նկատելի են: Այդ կառքը մասամբ իբրև գեղեցիկ, երկար և զօրեղ բան է ներկայացրած: Պարոն դը Մարգանն այս և ասորական կառքերի մէջ նմանութիւն է փնտռում: Բացենի մօտ գտնուող լեռնային երկրներում մինչև այսօր էլ այնպիսի կառքեր կան, որոնք այդ կառքին նման են:

Յետոյ, որքան ես հասկանում եմ, այդ միեւնոյն գօտէ թիթեղի վրայ ներկայացրած է նայնպէս մի աղեղնաւոր, որ քարայրների մի խումբ է հալածում:

Բ. Այդ մարզն աղեղ և նեա ունի. այդ թիթեղը Լեւ-վարի Մուսիերի տեղումն են գտել: Այդ աղեղը մարդկային պատկերի մեծութիւն ունի: Դրա միջին մասում ողակաձև մի բան կայ, որ ձեռքի և նետի տեղն է ցայց տալիս: Լարը մի ուղիղ և ձգուած գծով է նշանակուած: Յետոյ 3 երկար նետեր են գրուած, որոնց երկար և կրկնաճանկ ունեցող ծայրերը գէպի գետինն են ուղղուած: Այդ մարզը ծովային շան մի գլուխ ունի. զրա աչքերը միմեանց տակ և միեւնոյն կողմումն են գտնուած. նա բաց բերան և ուղիղ կտրուած ու հաստ չրթոււնքներ ունի: Այդ մարզը քիթ չունի: Նրա գլուխը հաստ և կարճ վզի վրայ է գտնուած: Կէտաւոր դձերի շարքերով և ծպեղեալ զարգաբանքով այդ մարզու մարմինը ծածկուած է: Նրա ձեռքերն երկար և գէպի գետինն են ձգուած: Նրա շատ հաստ վերին սրունքները բարձր են ներկայացրած և արտաքին ու ներքին կողմերում կէտաւոր դձեր են նշանակուած, որոնք մի կէտաւոր և օձաձև գծով են բաժանուած: Ստորին սրունքները բարակ և ոտների մօտ կէտերով են ծածկուած: Ոտները կոպիտ, մատները լայն, խոկ կրունկները սուր են ներկայացրած:

Գ. Աթթալայի որսորդական մի տեսարան: Այստեղ մենք տեսնում ենք երկու, միմեանց բոլորովին նման մարդիկ, որոնք մի տեսակ շան գլուխներ ունին: Դրանց սուր և փակ բերանն որսորդական շուն է լինեցնում: Դրանք միայն իրանց ոտների նիւթանանման կազմութեամբ են տարբերուած: Մի մարդ այնպիսի աղեղ ունի, որպիսին մենք վերևումն ենք նկարագրել: Որովհետև այդ գօտին կտրած է, զրա համար մենք

չենք կարող զրա վրայ ներկայացրած ամբողջ տեսարանը հասկանալ: Առաջին մարդու լեռնում երկու կենդանիների մարմնի առաջին մասերն են երևում, որոնց մեծ, զորեղ պոզերն և երկարաձիգ զլուխներն Կալաքենգի թիթեղների եղձիաներին են նմանում: Այդ մարդու առաջ մի եղջերու թույլ կերպով շարժւում է: Դրա եղջիւրի լայն ճիւղերը մոտամբ Կալաքենգի եղջերուների եղջիւրների ճիւղերին են մօտենում: Ժրայն այստեղ ճիւղերը կոր և վերջում աւելի բուխ են: Այդ եղջերուի մօտ մի աւելի փոքր կենդանի է գտնւում, որ կոր և կորն պող ունի. պ. գը Մարգանն այդ կենդանուն մի վայրի այն է համարում: Բայց գուցէ աւելի ուղիղ լինի գըրան վտա նկարած այնեղջիւրի տեղ ընդունել:

Որքան էլ այդ գտնուած իրերը հետաքրքիր լինին, բայց այնուամենայնիւ գրանք գեղարուեստական տեսակէտից Կալաքենգի, մանաւանդ Խոջալուի իրերից լեռ են մնում: Դրանք զանազան տեղերի գեղարուեստի մեծ տարբերութիւնները շատ պարզ կերպով ցոյց են առնու, թէ և այդ պատկերների ամբողջութիւնը կարող է միեւնոյն կադապարների համեմատ ներկայացրուած լինել: Այդ բանն պ. գը Մարգանի զանազան կենդանիների պատկերների հաւաքածուից է երևում: Թիթեղի վրայ երեք զլխաւոր շարքերով են դասաւորուած: Յուլերը ստատիկ կոր և գէպի առաջ ուղղած պոզեր ունին: Ոչ այս զարգարանքն և ոչ էլ կենդանիների այդպիսի պատկերներ եւ Անգր-Կովկասում չեմ գտել: Մի ուրիշ վահանի մեղ հասած մնացորդի վրայ կենդանիներն աւելի մեծ գիւրքով են ներկայացրած և գուցէ գրանք էլի ծուռ պոզերով վայրենի եղներ կամ առիւծներ լինեն: Բայց մենք այստեղ հիւսուած զարգարանքին ենք պատահում: Բացի գրանից այդտեղ մի թեւաւոր նոժող էլ է գտնւում (V. A. 776), որ մի աթոռի լեռաբանի վրայ ամրացրած է եղել: Այդ պատկերը մենք կիսաշրջաններով ծածկուած է: — Բրոնզից պատրաստուած մի ներքինու արձան գօտի չունի, այլ մի երկար և քսակի ձևով հագուստ, որ գծերով ծածկուած է:

Թափրակ-Թալէն սահմանի մէջն է գտնւում, մինչև որ-

տեղ հարաւից սեպաձև գիրը հասնում էր, Մենք գիտենք, որ Ռուզաս թագաւորը Ք. ծ. ա. 714 թ. է մեռել, Վանայ երկրում այն ժամանակ գեղարուեստն ասորական էր, Դրանից ուզում եմ եզրակացնել, որ հայկական գեղարուեստն (այսինքն այն երկրի գեղարուեստը, որ բարձր Հայքին է պատկանում) աւելի հին է, քան Վանայ երկրինը, եթէ մի անգամ հայկական գեղարուեստի մէջ սեպաձև գիրն և ասորական սեփական պատկերները մասն լինէին, այն ժամանակ գրանք գծուարութեամբ կրկին անհետացած կը լինէին: Այն ժամանակը, երբ Միջագետքի գեղարուեստը բարձր հայկական գեղարուեստից բաժանուած էր, շատ հին է:

Եթէ մէկն ամենահին գլանների (Cylinder) հարուստ ժողովածուն տեսնում է, այն ժամանակ մարդ նշանաւոր տաւաղների հետ է ծանօթանում: Այդ ժողովածուի պատկերները պարեն Մենանն ¹⁾ (Menant) է նկարել: Այդտեղ նայալէս կրկնակի բնութարկութեամբ երևակայական էակներ կան: Դրանցից թէ իւր հնութեամբ և թէ զարհուրելի կերպարանքով մի ջլամարգ (Jadubar) է նշանաւոր: Այդտեղ կան նայալէս այնպիսի ցուլեր, որոնք Primigenius—կենդանու նման զօրեղ պոզեր ունին, ինչպէս մեր եղ-ձիաները: Այնտեղ գրանում ենք լուսին և մի մեծ աստղ, որ մեզ III և XVIII համարներում պատահեց: Զնայելով, որ եզրի զարգարանքներն այնտեղ բացակայում են, բայց դրա փոխարէն մենք մի քանի անգամ հիւսուած զարգարանքի մնացորդների ենք հանդիպում: Բայց գրանք *disjecta membra* են, որոնք մի ընդհանուր արմատի վրայ են մասնացոյց տնում և հիւսիսային գեղարուեստական գործերի հետ ունեցած մօտ յարաբերութիւնը չեն մատնում: Այն նատուրալիստական ներկայացումն, որ մենք հին հայկական կենդանիների խմբերում և կոխներում տեսնում ենք, այստեղ բոլորովին բացակայում է: Բաւական է համեմատել Հանքատի արձանի վրայ գտնուած պատկերը կամ Բաղդատի տարածութիւնների բաժանուած

¹⁾ Joachim Menaht, Recherches sur la glyptique orientale. Pl. I. Cylindres de la Chaldée. Paris 1883.

կսի՞նք: Այնտեղ կան զանազան շորքատանիներ, օձեր և ալլն. մենք կարող ենք այդ կենդանիների գիականազան անել: Դրանց կերպարանքն անբնական է: Դրանք մի ընդհանուր դարձուցութիւն չեն կատարում, որպէս զի դրանց պատկերը մեզ վրայ մի տեսութանի ապաւորութիւն թողնի:

Դրանցից մանաւանդ նշանուոր են գիշատիչ թաչունները (բազէներ և շահէններ), որոնցից Կալաքենդի պատկերները ներկայացուցիչներ չունին: Միւս կողմից չպէտք է կռակածել, որ այս բոլոր շորքատանիները՝ թաչուններն և օձերը տեղական կենդանիներ են: Կալաքենդի կենդանիների պատկերներն աւելի պարզ ճաշակ և մի անհասարար մեծ արուեստագիտական հաստատութիւն են ցոյց տալիս, չնայած, որ երևակայական կենդանիների հնարումն գեղարուեստագիտական կատարելագործութեան մի կողմն է ցոյց տալիս, որ ինչպէս երևում է, արեւմտեան գերեզմանադաշտերում բացակայում է: Կարելի է ընդունել, որ Կալաքենդի և Տուշու մասերքում մեծազային արուեստի կենդանիներն են գոյութիւն ունեցել, որ մինչև այժմ ոչ մի տեղ չէ երևացել:

Արեւելքի մօտ և հեռու երկրների ուրիշ գիւտերի հետ համեմատութիւնը, Անգր-Վովկասի կուլուարայի հետ ունեցած ուղղակի յարաբերութիւնը ցոյց չեն տալիս: Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ վերոյիշեալ գիւտերը մեծ մասամբ մարդկային զարգարանքին են պատկանում. դրանք մեծ մասամբ գօտիներ են: Բայց ուրիշ աւելի փոքրիկ իրեր գուցէ վերոյիշեալ կուլուարայի հետ ունեցած յարաբերութիւնն ապագայում ապացուցանեն: Արեւելքում հին ժամանակ մեծազային գօտիներ շատ են գործածել, բայց իմ կարծիքով այդպիսի կենդանիներ և մարդիկ, որոնք վերոյիշեալ թիթեղների վրայ են ներկայացրած, ոչ մի տեղ չէ երևացել: Ասորական բլրէնքների վրայ մի քանի տեսակ գօտէ զարգարանքներ են նկատոււմ, բայց դրանց երկրաչափական և հա-

սարակ օրնամենտները մերանց հետ ամենեւին չեն համապատասխանում: Միւնչոյն տեսակ մի հակասութիւն, որ ես հիւսիսային և հարաւային Կովկասի համար ապացուցեցի, աւելի զեպի հարաւ ընկած հեռու երկրների համար էլ կարելի է տեսլ:

Հէնց Թուրքախանէի հետեւեալ յայտնի զիւտը կտրուկ հակասութիւնն է ցոյց տալիս: 1879 թ. անգղիական հիւպատոս Կլէյտոնը (Clayton) Վանի մօտ գտնուող տեղերում պեղումներ կատարեց, որոնց արդիւնքները զժրաշգարաբար աշխարհէս ամեն կողմերումն են ցրուել: Դրանցից մի փոքր մասն էլ մեր թագաւորական թանգարանն է ստացել: Դրանց մէջ բրոնզից պատրաստուած մի լուս, երկտը և լայն գօտէ թիթեղ կայ, որոնց ծայրերն ուղղանկիւնանի կերպով կլտրուած են: Դրա եզրի երկարութեամբ մի շարք ծակեր են գտնուում, որոնք այդ թիթեղը կաշուի կամ մի որ և է հիւսուած բանի հետ կպցնելու համար էին որոշուած: Այդ թիթեղի մակերեսովը զանազան տեսակ զարդարանքներով ծածկուած է: Դրա յօրինուածութիւնը Կալաքեմէշի թիթեղներին նմանում է, բայց զրանց վրայ ներկայացրած երէզները միմեանցից բոլորովին տարբերուում են:

Նոյնպէս մեզ մեծ հետաքրքրութիւն են պատճառում և այն գիւտերը, որոնք թագաւորական թանգարանն այնտեղից է ստացել: Այդ գիւտերը ցոյց են տալիս, որ այդ գեղարուեստն Ասորեստանի գեղարուեստի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, իսկ հիւսիսային Հայաստանի հետ բոլորովին ոչ: Դրանց մէջ մի վահանի մեծ մնացորդն է մեզ հասել, որ Ռուզաս թագաւորը Խալցէս տասուծուծ է նուիրել: Այդ վահանը ցույրերի և առիւծների պատկերներով զարդարուած է: 1890 թուի գեղանմանքերին պ. Միլլի-Հէոֆերն ուշադրութիւնս դարձրեց պ. Սաղոմոն Րէյնախի մի յօդուածի վրայ, որի մէջ նկարագրած էր կիպրոսեան այն անօթը, որ պ. Օնեֆալէ—Րիխտերը Թամասոսումն է պեղել: Այդ անօթի վրայ արտորդական մի տեսարան է ներկայացրած և բացի զրանից մի աղեղնաւոր, որ Կորանի աղեղնաւորներին շատ

նման է: Այդ անօթի բաղաւոր գտնողը գրա պատկերն է նկարել ¹⁾, Դրանից երևում է, որ անօթի ունիները Primigenius զօրեղ կենդանու պաղերն են ներկայացնում: Այդ անօթի վրայ մի եղջերու էլ է պատկերացրած, որ թփանման եղջիւրներ և մի վշտայի կերպարանք ունի:

Մեր ուշագրութիւնը նոյնպէս զարմնում ենք Ոլիմպոսի Ալթիսի արխայական մետաղից պատրաստած մի բրդէֆի ²⁾ վրայ, որի մասին պ. Կուրցիուսն ասում է. «Այդ պարզ ցոյց է տալիս, որ Հելլենների ինչպէս կուսակարգութիւնը (Thommalerei), այնպէս էլ բրդէֆ-գեղարուեստը մի ժամանակ բարեւոտարական զարգացիւթիւնից (Ornamentik) ազդուել է: Նա նոյնպէս յայտնում է, որ կենդանիները կատարեալ որոշմամբ և մեծ վարպետութեամբ են ներկայացրած, ... իսկ ընդհանուակն մարդկային կերպարանքները բուրբ և ոչ ճարպիկ կերպով. այստեղ նկարագրական գեղարուեստը գեռի բնական մեր գառէ թիթեղներին, որոնք իրանց մնացած կէտերում ոլիմպիական մետաղային բրդէֆի հետ ուղղակի յարաբերութիւն չեն ցոյց տալիս: Այդ միևնույն աշխատութեան մէջ Աթէնքի Դիփիւլոսի հին գերեզմաններում գրանուած ոսկէ երէզների պատկերներն էլ կան, որոնց վրայ կենդանիների այնպիսի շարքեր կան ներկայացրած, որոնք մեզ արեւելեան կաղապարներն են լիչեցնում: Այդ կենդանիների մէջ այնպիսի եղջերուներ էլ կան, որոնց եղջիւրներն երկու ճիւղի են բաժանուած: Դրանց մէջ սրտաբազկան շներ էլ են նկատուած: Բայց այդ կենդանիների մանրամասնութիւնները չենք կարող պարզ հասկանալ: Ոլիմպիայի կենդանիների պատկերներով միւս բրդեղէ բրդէֆիներն երեւոյթական աշխատութիւններ են. միայն զրանց եղրի զարգարանքը, մանաւանդ հիւսուած աշխատութիւնը հին հայկական գիւտերի նորութեանը մօտենում է: Բայց հելլենական բրդէֆիներից մի քանիսի վրայ ներկայացրած մարդկային ֆիգուր-

¹⁾ Max Oñesfalsch—Richter, Kypria. Berlin 1893.

²⁾ E. Curtius, Das archaische Bronzerelief aus Olympia. Berlin 1880.

ները գովելի նշտութեամբ են: Այս օրինակները բաւական են մեզ համոզելու, որ ամենահին ժամանակի պլատոնեական գեղարարացի մի քանի ուղղութիւններն և կաղապարներն արեւելեան կաղապարների վրայ են մասնացոյց անուս: Որքան ինչ յայտնի է, որանցից ոչ մէկը հին հայկական գիւտերի հետ նմանութիւն չունի:

Կովկասի մասին բոլոր աւանդութիւններն մեզ հիմք են տալիս կարծելու, որ այն տեղերում, որոնց մասին մենք աշխատութեանս սկզբներում խօսեցինք, մետաղային հին և հարուստ ինքուսարիան զարգացած է եղել: Գուցէ այդ բանի համար իբրև շոշափելի ապացոյցներ ծառայում են բրոնզէ այն գօտիները, որոնք այդ տեղերումն են գտնուել: Մի անգամ մի լարմար առթով ես Եւրոպայի մետաղային գօտիների մասին խօսել եմ: Այն ժամանակ ես Կովկասից միայն Կորանի գօտիների հետ էի ծանօթ, որոնց միայն փականքներն էին պատկերներով զարդարուած, իսկ այդ թիթեղների միւս մասերն կէտերով էին ծածկուած: Եւ վճռեցի, որ ւեր-խալ է մի քանի գիտնականների այն կարծիքն, իբր թէ Գերմանիան և արեւմուտքն իրանց կաղապարները Կովկասից են ստացել և բացի զրանից իբր թէ այն ժամանակ Իտալիայի և Կողքիսի մէջ յարաբերութիւն է գոյութիւն ունեցել: Այժմ այդ տարրերութիւնն այնքան էլ մեծ չէ: Երբ Անգր-Կովկասում փառաւոր զարդարուած և մարգկանց ու կենդանիների պատկերներով մի շարք գօտէ թիթեղներ գտնուեցան, այն ժամանակ ձեռկան հակասութիւնն կամ տարրերութիւնն անյայտացաւ: Այժմ այդ տարրերութիւնը միայն գոյութիւն ունի պատկերների կազմութեան մէջ: Այդ տարրերութիւնն Եւրոպայի համար այնքան մեծ է, որքան Բաբելոնի և Ասորեստանի մէջ եղած տարրերութիւնը: Բայց այս տարրերութիւնը միայն տեղական զարգացողութեան անկախութիւնն է ցոյց տալիս: Դա զանազան կուլտուրաների մի ընդհանուր հոսանքից բխած լինելն է ապացուցանում և մեզ ստիպում է ընդունելու, որ այդ բոլոր մասնաւոր աղբիւրները մի ընդհանուր նախնական աղբիւրից են ծագում:

Մարդիկ Կովկասում զանազան նպատակներով շատ անօթներ են գործածել, որոնք կամ մետաղից կամ կաւից են պատրաստուած եղել: Ամենից առաջ լինէնք վահանները, պատեանները, իսկ յետոյ ամաններն և կտերը, որոնք արխայական ժամանակից մինչև երկաթէ շրջանը գործածական էին: Դրանք Միջագետքից մինչև Սիրիա, Կիպրոս, Յունաստան և Իտալիա տարածուած էին: Դրանց արեւմտեան ամենաբարձր զարգացումը Հալլատտեան ժամանակումն է եղել և գրանք մեր Հիւսիսումն էլ են երևում: Այդ անօթները գեղարուեստով սազորուած արհեստաւորների հասարակ գիւտերը չեն: Միջագետքի տիպերը գոյութիւն ունէին և հեռաւոր երկրներում: Դրանց վրայ թեւաւոր նժուղներ, առիւծներ և բացի գրանցից նոյնպէս ծառեր ու ընտանեկան և հասարակական կեանքի տեսարաններ կան ներկայացրած: Մեր բրոնզների վրայ կենդանիները ծառազուրկ տեղերում և կենդանի կերպով են պատկերացրած: Գեղարուեստագէտների երևակայութիւնը նոյնպէս ուրիշ տեսակ է: Մեր բրոնզների վրայ աստուածներ, հրեշաւոր գեւեր և քերովբէներ չկան ներկայացրած: Այստեղ նժուղը թեւեր չունի, իսկ առիւծն ոչ իւր բնական կերպարանքովն է և ոչ էլ իբրև թեւաւոր կենդանի: Այստեղի բնիկ որսորդն իւր բնական գրութեան մէջ է, այսինքն մի շարք վայրենիներով շրջապատուած որ մինչև այժմն էլ արեւելեան Աֆրիկայի անապատների որսորդներին է յատուկ: Բայց Անգր-Կովկասի կենդանիների այս տիպերն ասորական և բաբելական անօթների վրայ չեն երևում, իսկ գրանց արեւմտեան Ասիայի անօթների վրայ չէ կարելի ճանաչել: Կուլտուրական այն մեծ հոսանքի աղբիւրը չէ կարող հարաւային Կովկասում կամ հայկական բարձրաւանգակում եղած լինել: Բայց կարելի է ընդունել, որ այդ հոսանքն այս երկրից նոր վտակներ է ընդունել իւր մէջ:

Թէ հին հայկական կամ աւելի լու է տեսլ, Հիւսիսային Խաղկական ինքուստրիան ինչ տեղ է բռնում, մինչև անգամ այսօր էլ դեռ չէ կարելի որոշել: Որովհետև մեզ պատմական կամ լեզուագիտական միջոցները պակասում են,

